

Veřejný

ÚSTAVU PRO
SOUDOBE DĚJINY AV ČR

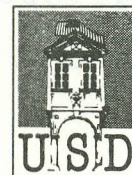
Sociální souvislosti krizí
komunistického režimu
1953–1957 a 1968–1975

Studie

Svazek 9
1993

Karel Kaplan

**Sociální souvislosti krizí
komunistického režimu
v letech 1953–1957 a 1968–1975**

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR
1993

Institute for Contemporary History

Vlašská 9

118 40 Praha 1

Karel Kaplan: The Social Context of the Crises of the Communist Regime,
1953–1957 and 1968–1975

Sešity Ústavu pro soudobé dějiny, vol. 9

III f 130a

© 1993 Ústav pro soudobé dějiny AV ČR

ISBN 80-85270-15-3

Republishing of this material in any form is forbidden without permission in writing
from the Publisher.

Ediční řada SEŠITY ÚSD zveřejňuje dokumenty
a studie z oboru soudobých dějin Československa.

Má převážně pracovní charakter
a klade si za cíl přinášet dílčí výsledky
dlouhodobých badatelských záměrů.

Tomu odpovídají i formální náležitosti,
včetně poznámkového aparátu.

Karel Kaplan: The Social Context of the Crises of the Communist Regime, 1953-1957 and 1968-1975

Sešity Ústavu pro soudobou dějiny, vol. 9

1951
Ediční rada SEŠITY ÚSD vyvíjí dokumenty a studie z oboru soudobé dějiny Československa. Má převážně pracovní charakter a klade si za cíl přiblížit široké veřejnosti dlouhodobých badatelůch a vědeckých pracovníků. Tímto oddělením i formální a obsahové poznávacího řádu.

130a

© 1998 Ústav pro soudobou dějiny AV ČR

ISBN 80-203-18-3

Reproduction of this journal is forbidden without permission from the Publisher.

První etapa krize (1953-1955) 14
Druhá etapa krize (1956-1957) 23

Obsah

1. Krize v letech 1953-1957	7
Výchozí stav	7
První etapa krize (1953-1955)	14
Druhá etapa krize (1956-1957)	23
2. Krize v letech 1968-1975	31
Výchozí stav	31
Československá reforma 1968/69	46
Tzv. normalizace 1969-1975	60
Přílohy	85
Summary	97

První etapa krize (1953-1955) 14
Druhá etapa krize (1956-1957) 23

Československá reforma 1968/69 46
Tzv. normalizace 1969-1975 60
Přílohy 85
Summary 97

1. Krize v letech 1953–1957

Výchozí stav

Sociální systém má pro komunistický režim, totálně ovládající mocenské mechanismy a společenský život mnohem větší význam, než se na první pohled zdá. Může působit jako jeho stabilizační faktor, ale může jej i destabilizovat. Proto mu vládnoucí kruhy věnují pozornost a snaží se jej různými zásahy řídit nebo alespoň ovlivňovat. Monopolní moc jim to sice umožňuje, ale přesto se prosazují síly a tendence, které sociální systém rozrušují, podporují růst prvků společenské krize a v jejím průběhu přispívají k destabilizaci režimu. Sociální stabilizace je tudíž součástí a dokonce předpokladem stabilizace mocensko-politické.

Z hlediska sociálního systému byly důležité především ekonomické příčiny krize v letech 1953–1957. Na přelomu let 1952/53 dospěla československá ekonomika do chaotického stavu a ztratila schopnost plnit svou společenskou roli. Příčinami její hluboké krize bylo přijetí koncepce ekonomické politiky a militarizace. Československo převzalo – ať z vlastní vůle, nebo proti ní – roli strojírenské velmoci v sovětském bloku – tedy do značné míry roli, která náležela Sovětskému svazu. Byla to úloha, která daleko překračovala možnosti československé ekonomiky, a její realizace vyvolávala neřešitelné problémy, vystupňované do hrozivých rozměrů hospodářskými nároky programu rychlé výstavby silné armády v letech 1951–1953. Jestliže krátkodobým výsledkem budování Československa jako strojírenské velmoci byl ekonomický rozvrat a chaos, pak dlouhodobě způsobila tato koncepce rozrušení dosavadní ekonomické struktury a vytvoření nové, a vymezila jí v mezinárodní dělbě práce místo, které neodpovídalo možnostem a podmínkám československé ekonomiky a zbrzdilo přechod k moderní průmyslové společnosti.

Realizace ekonomické koncepce i politické záměry, které ji motivovaly, si vynucovaly rozsáhlé a hluboké přesuny v sociálním systému. Protože se koncentrovaly do časového údobí let 1948–1953, byl jejich průběh zvláště ostrý. Charakteristickým rysem přeměn byla sociální nivelizace, kterou moc cílevědomě realizovala dvěma směry: přestavbou vlastnických a pracovních vztahů, a řízením příjmové politiky tak, aby se příjmy obyvatel stlačovaly k průměru a udržovaly kolem něj.

Obsahem přestavby vlastnických a pracovních vztahů byla likvidace buržoazie a maloburžoazie, což patřilo k základním cílům komunistické politiky. Její neobyčejně rychlý průběh vyvolala i potřeba pracovních sil pro těžký průmysl, a zásobovací potřeby. Buržoazie jako společenská vrstva přestala existovat, s jejím zánikem zmizel i dosud tolik zdůrazňovaný třídní

Tato studie se zabývá sociální stránkou a důsledky dvou velkých společenských krizí, které komunistický režim v Československu prodělal v letech 1953–1957 a 1968–1975 a které jej obě výrazně poznamenaly.

Studie si všímá pouze některých článků sociálního systému: sociální struktury společnosti, sociálního postavení obyvatel a sociálních opor moci. Nezabývá se otázkami sociálněpolitického charakteru, jako je např. psychologický stav společnosti, diferencovaný vztah občanů k režimu aj.

a antagonistický aspekt sociální struktury. Nejzávažnější změnou, která se velmi citelně dotkla všech oblastí společenského života, byla likvidace maloobchodu. Po pěti letech, v roce 1953, v maloobchodě fakticky skončila, u ostatních živnostenských závodů byla před dokončením.¹

Kolektivizace zemědělství, zahájená na jaře 1949, dosáhla nejvyššího stupně v zimě 1952/53. V 8156 zemědělských družstvech (JZD) bylo 296 308 členů, v soukromém vlastnictví zůstávalo 1,18 milionu hospodářství. Z nich vlastnilo přes 61 % (727 377) méně než 2 ha půdy (z toho 483 000 méně než 0,5 ha); pro tyto vlastníky bylo zemědělství vedlejším zaměstnáním. Soukromých zemědělců v pravém slova smyslu bylo kolem 460 000.² Sociální struktura vesnice se nacházela v tzv. zlomové fázi; stará se rušila, nová se teprve utvářela, ale její základy byly položeny a její budoucí obrysy vystupovaly zcela zřetelně.

Přechod 1 326 000 osob ze soukromého do socialistického sektoru v letech 1949–1953 zjednodušil vlastnické a pracovní vztahy, převedl je na „jednotného jmenovatele“: téměř 80 % obyvatel příslušelo k sociální vrstvě „zaměstnanci“, a 18 % – v nedaleké budoucnosti – k družstevníkům. Vlastnické a pracovní vztahy určovaly novou sociální strukturu a základnu režimu a z tohoto hlediska existovaly rozdíly málo významné. Zaměstnanci pracovali v podnicích, které vlastnil stát, nebo v institucích přímo či zprostředkovaně podřízených moci. Stali se více či méně sociálně závislí na moci a řídicích strukturách, pouze stupeň této závislosti byl rozdílný – velký u inteligence, značně menší u manuálních zaměstnanců. Podřízenost družstev a jejich členů fungovala poněkud komplikovaněji a zprostředkovaně. Přestavba sociální struktury vesnice nadále pokračovala a dovršila se koncem padesátých let.³

1 V roce 1953 bylo v obchodě 1,5 %, v dopravě 0,8 % všech závodů v soukromém vlastnictví. P. Machonin, *Sociální struktura socialistické společnosti*, Praha 1966, s. 519. – *Archiv ministerstva národohospodářského plánování, Praha (A MNP) – nyní uloženo ve Státním ústředním archivu –*, VM SÚP, a.j. 2271. Nadále v odkazech používám původní označení archivu a fondů.

2 *Sčítání lidu v ČSR ke dni 1.3.1950*, Praha 1958, s. 245-248, 251-255.

3 Sociální složení obyvatel v r. 1961 (v tisících a v %):

	celkem v tis.	%
Dělníci	7738	56,3
ostatní zaměstnanci	3834	27,9
družstevní rolníci	1466	10,6
soukromí rolníci	484	3,5
živnostníci	60	0,5

Statistická ročenka ČSSR (SR) 1968.

Jednotlivé složky sociální struktury prodělaly velké změny. Zaměstnanci, kterých bylo 3 927 000, se členili do dvou skupin. K první patřil milion příslušníků inteligence nebo lidé vykonávající funkce inteligence, z nichž nadpoloviční většinu tvořili administrativní úředníci. Společenská prestiž inteligence jako celku značně upadla, mezi vládnoucími funkcionáři byla rozšířena politická nedůvěra k většině příslušníků inteligence a neúcta ke vzdělání. Tato skutečnost byla jedním z důvodů vytvoření „vlastní, či nové inteligence“ z dělnických řad, o čemž rozhodlo vedení KSČ v listopadu 1948. Během pěti let se nová inteligence podílela již více než čtvrtinou na celkovém počtu skupiny. Její příslušníci obsadili většinu vedoucích funkcí v mocenském a řídicím aparátě. Nová inteligence byla pevnou oporou režimu, a také byla na něm sociálně závislá. Záhy se změnila v dělnickou byrokracii, které chyběla potřebná kvalifikace a vzdělání, ale která také přerušila své vazby s dělnickým prostředím. Většina staré inteligence ztratila možnost obrany vůči státu-zaměstnavateli a pod jeho politickým a sociálním tlakem byla nucena se jako opora moci chovat. Úpadek společenské prestiže inteligence se odrazil v sociální nivelizaci: v roce 1948 byly platy inženýrsko-technických pracovníků o 66 % a úředníků o 24 % vyšší než dělnické mzdy, v roce 1953 již jen o 33 %, u úředníků dokonce o 8 % nižší.⁴

Dělníci – nejpočetnější skupina obyvatelstva – prošli jako společenská vrstva v letech 1948–1953 největší změnou ve své stoleté historii. Jejich celkový počet v hlavních výrobních odvětvích – průmyslu, stavebnictví, dopravě, zemědělství a lesnictví – se zvýšil o 330 000 a dosáhl téměř dvou a čtvrt milionu. Ve skutečnosti byly přesuny rozsáhlejší, protože kolem 250 000 dělníků nastoupilo do funkcí v řídicím aparátě. Nových dělníků bylo tedy kolem 600 000, tj. víc než pětina. Podle dosavadních výzkumů noví dělníci pocházeli: více než 270 000 ze zemědělství, kolem 140 000 ze živností, přes 70 000 žen. Více než 70 000 přišlo jako oběti politické perzekuce nebo snižování administrativy.⁵ K důležitým přesunům docházelo

4 V letech 1948–1953 se zvýšily nominální mzdy: dělníků o 56 % (ze 734 na 1145 Kčs), inženýrsko-technických pracovníků o 26 % (ze 1214 na 1527) a administrativních o 15,2 % (z 914 na 1053 Kčs).

Mzdy v průmyslu = 100

Rok	peněžnictví	školství	zdravotnictví
1948	145,2	134,6	130,4
1953	96,6	85,4	83,3

V. Brabec, *Sociální struktura Československa*, rkp. s. 58–67.

5 *SR 1960. Statistický přehled*, 1957, č. 2, s. 23. – *K proměnám sociální struktury*

i uvnitř skupiny – kolem 120 000 většinou kvalifikovaných dělníků přešlo z lehkého do těžkého průmyslu a 70–80 000 zaměstnanců z nevýrobních odvětví, ponejvíce z obchodu, do dělnické kategorie. V obou případech kvalifikované síly nahradily nekvalifikované ženy.⁶

K sociální nivelizaci u dělníků docházelo třemi způsoby. Jednak už zmíněným mzdovým zvýhodňováním dělníků, zejména průmyslových a stavebních, vůči ostatním zaměstnancům. Za druhé mzdovou nivelizací, která vycházela z podceňování kvalifikované dělnické práce, ze zmírnění mzdových rozdílů mezi kvalifikovanými a nekvalifikovanými. Většina dělníků, bez ohledu na kvalifikaci, byla zařazena do středních mzdových tříd, rozdíly mezi třídami byly tak malé, že u 45 % dělníků se měsíční mzda pohybovala v rozpětí 200 Kčs od průměru. Za třetí šlo o různá zvýhodnění dělníků – vysoký podíl na společenské spotřebě a privilegované zásobování.

Všeobecnou mzdovou nivelizaci narušovala preference odvětví těžkého průmyslu. Protože šlo o odvětví s vysokým stupněm ruční a namáhavé práce a s největším přílivem nových a nekvalifikovaných pracovních sil, přispívala tato preference k podceňování kvalifikované práce. Rozdíl mezi mzdovou úrovní preferovaných a podceňovaných odvětví byl značný. Mezi krajními póly – odvětvím těžby paliv a lehkým průmyslem – činil v roce 1948 65 %, v roce 1953 už 87 %. Skupiny dělníků v těžkém průmyslu měly vyšší příjmy než mistři, vedoucí a ředitelé závodů, univerzitní profesori, lékaři a jiní.⁷

v Československu 1918–1968, Praha, Ústav sociálně politických věd fakulty sociálních věd UK 1993, s. 149–153. V letech 1948–1953 stoupl počet zaměstnaných žen z 2 098 000 na 2 378 000, přírůstek pracovníků v průmyslu činil 336 000, z toho v těžkém 200 000, v lehkém se snížil o 55 000.

6 A MNP, a.j. 1979-1. – *Hospodářské noviny*, 24.6.1960, s. 6. – *K proměnam sociální struktury*, s. 173-174.

7 V polovině padesátých let bylo % z celkového počtu dělníků, kteří dosahovali výdělkové úrovně

		mistrů provozů	vedoucích závodů	ředitelů podniků
paliva	18,2	3,7	3,7	7
energetika	19,1	4,2	19,1	0,9
hutě	23,4	5,9	1,2	0,1
těžké strojírenství	29	4,4	0,2	
stavebnictví	41,3	26,2	15,2	
potravinářství	31	20	7,1	2

S. Bálek, *Mzdová diferenciac a preference v čsl. průmyslu*, Praha 1962, s. 70. – *Československé hospodářství*, Praha, s. 41.

Přesuny v letech 1948–1953 dělníky jako společenskou vrstvu velmi ovlivnily. Rozrušily její sto let se formující skladbu a její hierarchii hodnot, postavenou na ocenění kvalitní a kvalifikované práce. Na jedné straně vydali ze svého středu čtvrtmilionovou skupinu vykonavatelů moci, a na druhé straně vstřebali příliv téměř čtvrtiny nových sil. Tyto přesuny měly závažné důsledky: celkový pokles kvalifikace (podíl dělníků pracujících v oboru, v němž se vyučili, byl v průmyslu 25,8 %, ve stavebnictví 17,2 %); zvýraznění charakteristického rysu československých dělníků – spojení s vesnicí (738 000 zaměstnanců v průmyslu a stavebnictví uvádělo zemědělství jako vedlejší zaměstnání, kolem 40 % dělníků bydlelo na vesnici); mzdová preference v těžkém průmyslu rozrušila dosavadní mzdový systém a vedla k vytvoření privilegovaných a s režimem sociálně spatřovaných skupin dělníků s relativně vysokými příjmy; relativně značný podíl „dělníků z trestu nebo proti své vůli“ a odchod politicky neangažovanějších do úřadů prohloubily názorovou diferenciaci dělníků a znatelně přispěly k utlumení dřívější politické aktivity dělnictva.

Sociální nivelizace měla v letech 1948–1953 rozdílný účinek. Likvidace maloburžoazie vyvolávala napětí ve společnosti. Sociální a mzdová nivelizace ve prospěch dělníků a zejména zvýhodnění některých jejich skupin působily jako politický faktor – totiž jako účinný stabilizační prvek režimu. Značná část dělníků navíc spatřovala v nivelizaci důležitý znak socialismu. Ale už v roce 1953 se negativní stránky sociální, hlavně mzdové nivelizace ohlašovaly s takovou silou, že u ekonomů i politiků se objevily první úvahy o nutnosti denivelizace.

V letech 1948–1953 se měnilo sociální postavení obyvatel jako celku i jednotlivých skupin. Do roku 1951 rostla životní úroveň většiny obyvatel, poté začala stagnovat a u některých skupin klesat. Podíl osobní spotřeby na národním důchodu činil 76 % v roce 1948 a jen 59 % v roce 1953. Osobní spotřeba se v ročním průměru zvyšovala o 3,6 %, společenská o 16,3 %. Avšak od roku 1951 prudce stoupl podíl armády na společenské spotřebě – v r. 1952 byl 26,5 %, o rok později už 55,5 %.⁸ Reálný důchod obyvatel rostl ročně v průměru o 3,3 %, nejvíc v letech 1949–1950.

8 A MNP, č.j. 1979-1; 29437. – Výzkumná práce VÚ NHP, č. 115; V. Nachtigal, *Národní důchod Československa*, Praha 1969, s. 72, 255; *Statistický obzor*, 1959, č. 2, s. 75-81; *Československo mezi IX.–XI. sjezdem KSČ* (dále jen Československo), Praha 1958, s. 20, 50; V. Brabec, rkp. s. 69–71.

Změny životní úrovně se dotkly jednotlivých sociálních skupin rozdílně. Charakteristické bylo, že v roce 1952 osobní spotřeba a životní úroveň dělnických rodin překročila předválečnou hladinu, zatímco ostatní společenské skupiny, s výjimkou „nové inteligence“ a „nových rolníků“, kteří dostali hospodářství po vystěhovaných Němcích, předválečného stavu nedosahovaly. Většina příslušníků inteligence měla nižší životní úroveň než před válkou, dokonce její reálné příjmy během let 1950–1952 poklesly (u inženýrsko-technických pracovníků na 93 %, u úředníků na 88,1 %), ve školství se snížily i nominální příjmy. Část úřednických a učitelských rodin se ocitla na pokraji nebo pod úrovní životního minima. Kromě toho příslušníci inteligence trpěli stálou sociální nejistotou, obavou ze ztráty zaměstnání.⁹

Rovněž mezi rolníky rostla sociální nejistota, vyvolaná zemědělskou politikou režimu, zejména násilnou kolektivizací. Systém povinných dodávek zemědělských výrobků, který rolníkům fakticky znemožňoval prodej na volném trhu, úmyslně vládou udržované nízké výkupní ceny a naopak růst výrobních nákladů v zemědělství byly hlavní příčinou toho, že životní úroveň většiny rolníků zůstávala v roce 1952 pod předválečnou úrovní a že jejich důchody byly nižší než dělnické. Mezi soukromými rolníky (kolem 450 000) byly značné rozdíly v příjmech na 1 člena rodiny, nemálo jich, zejména v kategorii do 5 ha (235 000) žilo na rozhraní nebo pod úrovní životního minima. Také u druhé skupiny rolníků-družstevníků (kolem 350 tisíc) se v důsledku špatných hospodářských výsledků JZD životní úroveň snížila. V roce 1952 nedosahovaly příjmy zhruba 225 000 družstevníků za práci v družstvu životního minima a třetina z nich byla v katastrofální situaci. Tento hrozivý stav poněkud zlepšovaly naturální dávky a příjmy družstevníků ze záhumenků (soukromých hospodářství). Pouze třetí skupina, rolníci-zaměstnanci (860 000), pro které nebylo zemědělství hlavním zdrojem příjmů, dosahovala relativně vysoké příjmové hladiny a životní úrovně. Jejich rodiny měly dvojí příjem, hradily velkou část spotřeby potravin z vlastních zdrojů a podílely se na dělnických výhodách. Jejich příjmy z nezemědělské činnosti byly o 27 % vyšší než příjmy rolníků a mnohem vyšší než družstevníků. Tržba ze zemědělství zvyšovala jejich příjmy ze zaměstnání o 8 %, a ve srovnání s mzdami dělníků o třetinu výdajů za potraviny.¹⁰

9 Státní ústřední archiv – archiv ÚV KSČ, Praha (dále jen SÚA), fond 02/1, a.j. 223; 02/2, a.j. 106. – A MNP, Hodnocení 6 odbory SÚP. – K proměnám sociální struktury, s. 116–144.

10 SÚA-AÚV KSČ, fond Krutina, Statistiky k zemědělství a Některé údaje o země-

Nejvýraznější změny prodělalo sociální postavení dělníků. U velké většiny se posílil pocit sociální jistoty, měli zajištěno právo na práci, navíc upevněné nedostatkem pracovních sil, řada sociálních opatření působila především v jejich prospěch. Jejich životní úroveň se ve srovnání s předválečnou dobou zvýšila, i když vzestup neodpovídal pracovnímu výkonu a obětem (průmyslová výroba stoupala z 87 % zásluhou zvýšeného pracovního výkonu, intenzifikace práce). Nominální dělnické mzdy se během let 1949–1953 zvýšily o 59 % (o 430 Kčs měsíčně) v průmyslu a o 54 % (o 418 Kčs) ve stavebnictví. Vzestup reálné hodnoty mezd byl v důsledku růstu životních nákladů nižší, výrazný rozdíl byl po roce 1951; v roce 1952 činil růst jen o 1,7 % k roku 1950.

Ve skutečnosti však rostla osobní spotřeba dělnických rodin mnohem pronikavěji, především v důsledku větší zaměstnanosti – ve více než 40 % (530 000) dělnických rodin pracovala i manželka. Reálnou hodnotu mezd dále posilovaly zásobovací výhody a sociální opatření. Privilegované zásobování (zvláště diferencované přiděly potravin na lístky) zvyšovaly na přelomu let 1952–1953 hodnotu dělnických mezd v rozpětí od 7 do 21 %, nejsilněji v odvětvích těžkého průmyslu. Zvýšení nad 10 % se týkalo asi 400 000 dělníků. Zásobovací výhody a relativně vysoké přiděly pro děti zajišťovaly spotřebu potravin většiny dělnických rodin, a to za nízké ceny, které se navíc několik let neměnily.

Hodnotu dělnických příjmů dále zvyšovaly sociální a populační příplatky, nízká cena služeb, levné závodní stravování, nízké nájemné (kolem 40 % dělníků vlastnilo domky, u ostatních se nájemné pohybovalo kolem 5–7 % mzdy). Růst dělnických mezd byl diferencovaný, celostátní průměr překračovala většina preferovaných odvětví těžkého průmyslu (kolem 400 000 dělníků), kde rovněž zásobovací výhody byly nejvyšší.¹¹

V letech 1948–1953 tak položila komunistická moc základy privilegované sociální pozice dělníků, zejména průmyslových. Odstranila jejich

dělství. – SÚA, zemědělské oddělení, materiály VÚZE. – Archiv Státního úřadu statistického, Praha, Materiál ÚKLKS 1956. – O. Truhlář, Podstata a funkce záhumenkového hospodářství a perspektivy jeho vývoje. In: *Politická ekonomie*, 1960, č. 8, s. 693–704. – *Právnícké studie*, 1961, Bratislava, s. 680.

11 SÚA-AÚV KSČ, fond 02/2, a.j. 105; fond 01, schůze 8.1.1953; fond 100/24, a.j. 1116. – A MNP, a.j. 1979-1; 50408. – M. Hronský, *Odměna za práci v ČSR*, Praha 1960, s. 72. – *SR 1960. – Hospodářský a společenský vývoj Československa*, Praha 1968, s. 147, 149. – V. Sova–M. Dohnalová–S. Peca–V. Tajchman, *Diferenciace v příjmech obyvatelstva*, Praha 1964, s. 65, 66, 90.

dřívější sociální problémy – nezaměstnanost, nízké mzdy, a silně akcentovala sociální nivelizaci. Na druhé straně si ekonomická koncepce vynucovala výraznou mzdovou diferenciaci, založenou na preferenci odvětví těžkého průmyslu. Zatímco příjmy části dělnických rodin zůstávaly na rozhraní životního minima, u velkých skupin v preferovaných odvětvích vysoce přesahovaly celostátní průměr.

Sociálními přesuny a změnami si komunistický režim vytvářel mezi obyvatelstvem zdroj těch sil, o něž se jeho moc mohla opírat. Podpora velké části občanů, s níž komunistický režim vstupoval po únoru 1948 do života, se totiž během pěti let rapidně zúžila, protože komunisté nesplnili vyhlášené sliby (střední vrstvy) a naděje, které vyvolali zejména mezi dělníky. Bez vlivu nezůstaly kruté formy politické a sociální perzekuce, masová nezákonnost a likvidace demokratických svobod a práv. Během těchto pěti let se opory moci, tj. ti, kdož prosazovali nebo veřejně obhajovali oficiální politiku, z hlediska svého sociálního postavení zredukovaly na: většinu dělníků preferovaných a část ostatních výrobních odvětví, část dělnických rodin s více dětmi, část rolníků-zaměstnanců a na úzkou vrstvu funkcionářů zemědělských družstev; na novou inteligenci a z existenčních obav i velkou část staré inteligence. K nim se řadila i část komunistů, stále ideově spjatých se stranou. Nejpevnější oporou byly funkcionářské sbory (kolem 250 000) – vykonavatelé politiky a moci. Funkcionáři pocházeli ze všech společenských skupin, ponejvíce z dělnických řad. Neaktivnější z nich pocházeli z nové inteligence, která byla na režimu přímo sociálně závislá.

V letech 1951–1952 značně zesílila všeobecná nespokojenost s katastrofálním nedostatkem zejména průmyslového spotřebního zboží, a nacházela stále větší ohlas i v řadách těch, o jejichž podporu se moc opírala. Na trhu se nedostávalo zboží denní potřeby, jehož výroba byla omezena ve prospěch branného hospodářství. Všechny pokusy o nápravu a provedená opatření měly malý účinek. Nedostatek spotřebního zboží měl nejen ekonomické, ale i sociální důsledky, které se promítaly do mocensko-politické oblasti.

První etapa krize (1953–1955)

Vládnoucí skupina chtěla drastickými opatřeními alespoň zčásti odstranit katastrofální důsledky své ekonomické politiky a 1. června vyhlásila peněžní reformu. Každá osoba měnila 300 starých korun za nové v poměru 1 : 5, ostatní peníze v poměru 1 : 50, úspory v příznivějším poměru; mzdy, platy, penze a výkupní ceny zemědělských výrobků se přepo-

čítávaly v poměru 1 : 5, zvýšené o nepatrné příplatky; rušil se dvojitý trh (vázaný a volný), přičemž nové jednotné ceny byly podstatně vyšší než na vázaném a nižší než na volném, u ostatního zboží se přepočítávaly v poměru 1 : 5.¹² Peněžní reforma silně otrásla sociálním systémem a bezprostředně vyvolala silnou vlnu nesouhlasu a nespokojenosti zejména mezi dělníky. 129 závodů odpovědělo stávkou a čtyři města protivládními demonstracemi.

Peněžní reforma nevyvolala jen živelnou kritiku oficiální politiky a výbuch nespokojenosti, na něž konečně moc mohla odpovědět a také tvrdě odpověděla. Její důsledky však byly hlubší a měly dlouhodobý účinek. Stala se počátečním výbuchem společenské krize, protože rozrušila dosavadní sociální systém režimu, velmi citelně se totiž dotkla sociálního postavení většiny obyvatel. Jejich životní úroveň se snížila, reálná hodnota příjmů poklesla na 88,4 % ve srovnání s rokem 1950, platy úředníků dokonce na 78,2 %. Reálná hodnota dělnických mezd byla nižší o 12 % (podle oficiálních údajů a bez ohledu na dřívější privilegované zásobování), čímž se zlikvidoval její vzestup od roku 1948. Pokles byl však mnohem větší, neboť na nákup základních potravin potřeboval dělník vynaložit i třikrát více pracovního času než v roce 1952, na nákup průmyslového zboží 165,5 % dřívějšího pracovního času. Osobní spotřeba na obyvatele se snížila o 8,7 % proti roku 1952 a její struktura se změnila výrazným přesunem k výdajům za potraviny.

Opatření peněžní reformy přímo hrozivě postihla rodiny s více dětmi, které si až dosud opatřovaly potraviny, textil a obuv na vázaném trhu za nízké ceny. Jestliže se životní náklady rodin zvýšily v průměru o 29 %, u rodin s ročním příjmem na hlavu do 3600 Kčs, tj. většiny rodin s více dětmi, stouply o 38 %, zatímco u příjmové skupiny se 7200 Kčs na hlavu pouze o 10 %. Životní úroveň rodin s dvěma a více dětmi se snížila o více než třetinu, jejich příjmy nedosahovaly 2040 Kčs měsíčně, tj. hodnoty spotřebního koše pro čtyřčlennou rodinu. Této úrovně dosahovala pouze část inženýrsko-technických pracovníků, nepočetné skupiny dělníků preferovaných odvětví a část pracovníků mocenského a řídicího aparátu. Celkově se příjmy většiny dělnických a úřednických rodin pohybovaly pod nebo na úrovni životního minima. Výsledky dosavadní sociální politiky režimu byly

¹² *Sbírka zákonů ČSR 42/53 Sb. – A MNP, a.j. 50749. – Hospodářský a společenský vývoj ČSSR, Praha 1968, s. 146-147.*

likvidovány a postavení rodin s více dětmi vyvstalo jako mimořádně závažný sociální problém.¹³

Ze sociálněpolitického hlediska bylo pro režim nejzávažnějším důsledkem peněžní reformy zhroucení jeho dosavadních mocenských opor. Většina pracujících se kromě poklesu životní úrovně cítila podvedena a okradena o výsledky své několikaleté poctivé práce. Moc tak mohla odepsat podporu ze strany rodin s více dětmi, velké části dělníků preferovaných odvětví a také části zklamaných a postižených komunistů i nižších funkcionářů. Dosavadní opory z dělnických vrstev se ocitly v sociální nejistotě, která se stala zdrojem nespokojenosti. Rovněž sociální nivelizace jako stabilizační faktor režimu přechodně pozbyla dřívější účinnosti. Opory režimu se prudce zredukovaly pouze na nositele a vykonavatele moci. Sociální napětí značně zesílilo a hrozilo přerůst v konflikty. Stabilita režimu byla silně otřesena, ocitl se v dosud nejhlubší izolaci.

Vedení KSČ předpokládalo, že peněžní reforma vytvoří příznivé podmínky pro uskutečňování dosavadní ekonomické koncepce, o jejíž správnosti nezapochybovalo. Teprve události v sovětském bloku v roce 1953 se staly podnětem k přehodnocení a korekturám ekonomické a sociální politiky. KSČ k nim byla přinucena jak vývojem mezinárodní situace, tj. zmírňováním studené války a změnami ve velmocenské i vojenské politice SSSR (redukování výdajů na armádu), tak vnitropolitickými důvody: destabilizací režimu (mj. izolací vládnoucích kruhů, masovou perzekucí, výbuchy nespokojenosti obyvatelstva), hospodářským rozvratem, způsobeným výstavbou Československa jako strojírenské velmoci a militarizací jeho ekonomiky, a v neposlední řadě sociálním napětím, pramenícím z rozporu mezi růstem

13 V roce 1953 se potraviny podílely na celkových výdajích 58,4 %, v roce 1952 48,4 %.

Potřebná pracovní doba dělníka na nákup zboží
(za průměrnou mzdu, údaje v hodinách)

	1952	1953
chléb kg	0,20	0,29
maso hovězí kg	1,23	3,27
cukr kg	0,34	2,25
boty mužské	19,1	28,58
nájem	10,3	9,5

SÚA-AÚV KSČ, fond 02/2, a.j. 105 – A MNP, a.j. 1979-1; Hodnocení SLP odbory SÚP. – *Hospodářský a společenský vývoj*, s. 146-149. – *Archiv SÚS, Materiály ÚKLKS 1956*; V. Brabec, rkp. s. 41-77.

výroby a životní úrovní, která po období stagnace prudce v roce 1953 poklesla.

Demonstrace proti peněžní reformě a červnové povstání v NDR byly pro vedoucí komunistické funkcionáře výstrahou pro budoucnost. Korektury dosavadní politiky, vyhlášené v září 1953, dostaly název „Nový kurs“ a měly ve všech zemích sovětského bloku stejné nebo velmi podobné znaky. Pro naše pozorování byly nejdůležitější tyto změny: zmírnění vzestupu výroby těžkého a zbrojního průmyslu; urychlení růstu výroby spotřebního zboží, podpora rozvoji zemědělství a služeb a tomu odpovídající rozdělení investic; zvýšení životní úrovně obyvatel, a to omezením akumulace ve prospěch spotřeby, v níž měla být posílena osobní spotřeba (vzestup příjmů a pokles cen) proti dosud akcentované spotřebě společenské.

Důsledky těchto změn byly výraznější, než jejich tvůrci předpokládali. Domnívali se, že se během dvou tří let podaří odstranit disproporce v národním hospodářství, zejména mezi těžkým průmyslem a ostatními odvětvími a že se souběžně s tím vyrovná pokles životní úrovně, způsobený peněžní reformou.

V překonání hospodářské krize šlo však o víc: o to, zda se stane východiskem hlubších strukturálních změn ekonomiky a počátkem přechodu k moderní průmyslové společnosti. Výsledky v tomto směru byly rozporné. Korektury ekonomické politiky, provedené v letech 1953–1955, obsahovaly nové prvky či jejich zárodky, které se mohly rozvinout v novou koncepci ekonomického vývoje. Šlo o tyto prvky:

1. Ústup od monopolního postavení těžkého strojírenství, jehož pozice byla otřesena jak silným poklesem zbrojní výroby, tak vývozu.
2. Orientace na výrobu zboží denní potřeby posílila váhu spotřebního průmyslu v národním hospodářství, obdobně tomu bylo i se službami.
3. Zvýšená pozornost zemědělství založila dlouhodobě působící tendenci – využít ve spotřebě potravin co nejvíc vlastních zdrojů a oslabit roli těžkého strojírenství, které dosud zajišťovalo stále větší dovoz potravin a suplovalo zemědělství.
4. Poměry v RVHP se natolik změnil, že se členským státům poněkud uvolnil prostor pro přizpůsobování hospodářských záměrů vlastním možnostem a potřebám.
5. Československo protrhlo dosavadní uzavřenost do trhu RVHP a počalo rozšiřovat obchod s průmyslově vyspělými státy.

Uvedené prvky byly v zárodečném stavu a pouze naznačovaly účinnou alternativu řešení hospodářské krize. O tom, zda se budou dále rozvíjet, se rozhodovalo už v roce 1955, hlavně však ve dvou následujících letech.

Zároveň docházelo ke změnám v oblasti sociální. Životní úroveň obyvatel se v letech 1953–1955 těšila dosud nezvyklé pozornosti vládnoucích kruhů. Její zlepšení považovaly za hlavní předpoklad protržení své politické izolace a regenerace mocenských opor, nezbytných k obnově stability režimu. Poprvé se životní úroveň a uspokojování potřeb obyvatel staly po dva roky dominujícím motivem hospodářských plánů. Řadou záměrných či vynucených ekonomických opatření – přesuny v použití národního důchodu, cenové a mzdové úpravy – rostla v letech 1953–1955 osobní spotřeba tempem, jakého nebylo dosud a až do roku 1968 dosaženo. Byl to výsledek rychlého růstu příjmů a snižování cen.

Tlak na mzdy vyvolal živelný mzdový pohyb, který se přes různá omezení a výzvy nepodařilo zastavit. Režimem organizované kampaně k zpeřňování pracovních norem a odbourávání přesčasové práce narážely na odpor dělníků, kteří v nich spatřovali útok na mzdy. V roce 1954 stouply mzdy o 14 %, na což příslušná místa odpověděla plánovaným poklesem o 1,5 % v roce příštím. Ale mzdy opět stouply, sice jen o 1,6 %, takže průměrný roční vzestup v letech 1953–1955 činil 4,5 %, z 1095 na 1197 Kčs průměrné měsíční mzdy.¹⁴ Celkový mzdový fond se za stejné období zvýšil o 7,53 miliardy Kčs, v průměru o 8,5 %, na čemž se podílela 38,8 % zvýšená zaměstnanost (198 000 nových zaměstnanců, z toho 115 000 žen). Ještě větší skok zaznamenaly v letech 1953 a 1955 příjmy rolníků – pouze v roce 1954 v důsledku nepříznivých klimatických podmínek poklesl objem zemědělské i tržní produkce. V roce 1955 dosáhly příjmy rolníků 18,8 mld. Kčs, v roce 1952 jen 11,86 mld., a na jednoho pracovníka v zemědělství stouply z 6,4 na 9,8 tisíc Kčs ročně. Největší vzestup dosáhli družstevníci a rolníci-zaměstnanci. Celkově: v letech 1954–1955 činil průměrný roční přírůstek nominálních příjmů 8,3 %.¹⁵

14 A MNP, VM SÚP, a.j. 27452.

15 SR 1960. – In: *Statistický obzor*, 1956, č. 6, s. 273. – *Československé hospodářství*, s. 137, 174. – Nachtigal, *Národní důchod*, s. 194. – *Československo*, 182-183. – *Archiv Ústřední rady odborů Praha (A ÚRO)*, sekret. 122/780. – *Statistické zprávy*, 1959, č. 2, s. 29-32. – Nikl J., *Hodnotové vztahy mezi státem a zemědělskými závody*, Praha 1962, s. 126-127. – SÚA-AÚV KSČ, fond Krutina, statistika k zemědělství.

Roční přírůstky osobní spotřeby v procentech, předchozí rok = 100

1949	1950	1951	1952	1953	1952	1955	1956	1957
103	116 ^x	101	102	96	114	108	108	108

x Údaje s výhradami, chybí přesnější přehled.

V důsledku trojího snížení cen poklesla cenová hladina v roce 1955 na 82,3 % roku 1953. Snížení se týkalo především průmyslového zboží, mnohem méně potravin. Proto také klesly životní náklady zaměstnaneckých rodin na 86,1 % a rolnických na 81,4 %.¹⁶ Snižování cen, oficiálně považované za hlavní formu růstu životní úrovně, však velmi nedostatečně přispívalo k řešení závažných sociálních problémů po měnové reformě. Zvláště malý podíl na výhodách ze snížení cen (celkem šlo o 11,4 mld. Kčs) měly rodiny s více dětmi.

Cenový pokles ovšem svou politickou roli do značné míry splnil. Byl provázen organizovanou kampaní „díkuvzdání“ straně a vládě, přispěl k obnovení důvěry v ekonomickou politiku a zejména vyvolával naděje a víru v permanentní pokračování v nastoupené cestě, což vedoucí politikové slibovali.

Snížení cen ovlivnilo růst reálných příjmů a rozsah i charakter osobní spotřeby. Reálná mzda stoupla v roce 1954 o 10,4 %, v roce 1955 o 5,2 % k rokům předchozím a reálné příjmy rolníků z 1 ha půdy se zvýšily za stejné období o více než 30 %.¹⁷ V osobní spotřebě se ohlasy některé charakteristické rysy, možno říci zárodky důležitých změn:

1. Všeobecný vzestup ve srovnání s předchozími roky byl značný. Ma- loobchodní obrat v roce 1954 stoupl o 18,1 a v roce příštím o 10,5 %.
2. Spotřeba téměř všech základních druhů potravin na 1 obyvatele překročila předválečnou úroveň, skoro dosáhla doporučovanou dávku kalorií a kromě masa se ustálila. Kvalitativní struktura spotřebovaných potravin byla ještě nevyhovující, ale změna v tomto směru byla v zárodku.
3. Ve struktuře výdajů obyvatel rostl podíl průmyslových výrobků, a z nich výrobků dlouhodobého užití. Rozsah prodaného spotřebního průmyslo-

16 Roční úspory ze snížení cen (v Kčs) na 1 obyvatele

snížení		z toho	
		dělníka	rolníka
1.10.1953	349	349	284
1.4.1954	431	416	310
1.4.1955	98	74	66

A MNP-VM SÚP, a.j. 52048. – SÚA-AÚV KSČ, fond 01, schůze 7.-8.12.1954. – SR 1960. – In: *Statistické zprávy*, 1959, č. 4, s. 20-21. – In: J. Mach, *Snižování cen a životní náklady domácností*. In: *Statistický obzor*, 1959, č. 5, s. 193-196. – V. Brabec, rkp, s. 85-88.

17 SÚA-AÚV KSČ, fond Krutina, statistika k zemědělství. – AMNP, a.j. 1979-1. – *Československé hospodářství*, s. 179. – J. Nikl, *Hodnotové vztahy*, s. 104. – M. Derco, – M. Kotlaba, *Mzda v ČSSR*, Praha 1977, s. 201.

vého zboží velmi stoupl a jeho hodnota zaznamenávala v osobním vlastnictví rychlé přírůstky.

4. Vyšší osobní spotřeba a přesuny v její struktuře dokazovaly, že i přes poruchy v zásobování společnost vcelku zajistila uspokojování životního minima, tj. nezbytnou potřebu základních potravin a ošacení a stanula na přechodu k rostoucí spotřebě průmyslového zboží, na počátku jeho masového použití – znaku moderní průmyslové společnosti. Poptávka po průmyslovém zboží převyšovala nabídku. Tento tlak na trhu byl kryt ze zásob, nahromaděných před peněžní reformou a získaných omezením dodávek pro armádu. Ty však byly koncem roku 1954 vyčerpány, a proto hospodářský plán na rok 1955 počítal s větším růstem výroby u lehkého než u těžkého průmyslu, ačkoliv tato praxe byla v SSSR v lednu 1955 odsouzena.¹⁸

Pohyb příjmů a cen v letech 1953–1955 sice přinesl všeobecný vzestup životní úrovně, jeho účinek byl ovšem rozdílný. Jen malá část domácností vyrovnala pokles, způsobený peněžní reformou.¹⁹

Zejména u rodin se dvěma a více dětmi byla náprava nedostačující. V uvedených letech se hodnota spotřebního koše pro čtyřčlennou rodinu snížila z 2040 na 1700 Kčs, přičemž průměrná mzda v národním hospodářství činila 1200 Kčs. Hranici spotřebního koše překračovaly příjmy dělníků preferovaných odvětví (doly, hutě) a vysoce kvalifikovaných dělníků ostatních odvětví, početnější skupiny inženýrsko-technických pracovníků a pracovníků ve výzkumu a vědě, vedoucích pracovníků v řídicím a mocenském aparátě, celkem přes 400 000 osob, tj. asi 10 % domácností. Z celkového počtu domácností bylo 58 % se dvěma a více dětmi. U většiny z nich byl pro zajištění příjmů na úrovni životního minima nezbytný druhý příjem. S tím disponovala polovina až dvě třetiny domácností, a tak zhruba jeden milion domácností s dětmi, tj. čtvrtina všech domácností, byla odkázána na příjem jeden.²⁰

18 SÚA-AÚV KSC, fond 01, schůze 7.–8.12.1954. – A MNP, a.j., 1979-1. – SR 1960. – Statistika a kontrola, 1962, s. 120-122 (Nachtigal V.). – Československo, s. 190-191. – V. Zápotocký, Spotřeba potravin a situace ve výživě v ČSR. In: *Statistický obzor*, 1959, č. 2, s. 73-81.

19 *Hospodářské noviny*, 29.5.1959, s. 3.

Přírůstek vkladů na 1 obyvatele v Kčs

	1954	1955	1956
	88,6	124,5	191,8

v mil. Kčs 1146 1675 2526

20 Údaje o struktuře a počtu činných osob v domácnostech jsou z r. 1958. Sova a kol., *Diference*, s. 65-67. – Československo, s. 50-51.

Důsledky peněžní reformy a následující pohyb příjmové a cenové hladiny posílily novou sociální diferenciaci společnosti podle typů domácností, členěných na základě příjmů na jednoho člena. Podle reprezentativního šetření z roku 1956 mělo 1,5 milionu domácností tak nízké příjmy, že žilo na hranici životního minima a pod ní. Šlo o třetinu dělnických a úřednických rodin (887 000), o přibližně stejný podíl rolnických (přes 256 000) a dvě třetiny rodin penzistů (přes 550 000). Kolem 930 000 domácností dosahovalo střední příjem na hlavu a mírně překračovalo úroveň životního minima; šlo o pětinu dělnických a úřednických rodin (přes 550 000), o třetinu rolnických (přes 265 000) a pětinu rodin penzistů (přes 153 000). Nejvyššího příjmového pásma (tj. nad 600 Kčs měsíčně na člena rodiny) mělo 1,9 milionu domácností; šlo o téměř polovinu dělnických a úřednických rodin (přes 1,5 milionu), třetinu rolnických (přes 265 000) a něco více než desetinu (kolem 100 000) rodin penzistů.²¹

V sociálním systému se po peněžní reformě objevily další dva nové rysy: program mzdové denivelizace a oživení výrobní a obchodní činnosti rolníků.

Mzdová nivelizace v letech 1953–1955 nadále postupovala a její negativní účinky se stupňovaly. Mzdová soustava jako hlavní podnět vyššího pracovního výkonu přestala fungovat, k čemuž přispěl i živelný mzdový pohyb. Rychlejší růst dělnických příjmů než příjmů technicko-hospodářských pracovníků se zastavil až v roce 1955. Mzdová preference průmyslu před ostatním hospodářskými odvětvími se upravila nepatrně, přičemž zaostávání zdravotnictví a školství se zvýraznilo; preference těžkého průmyslu vůči spotřebnímu se poněkud oslabila.²²

21 Výsledky šetření o struktuře rodin podle příjmu na 1 člena měsíčně:

Domácnosti příjmové skupiny	celkem	z toho		
		zaměstnanci	rolníci	penzisté
I – příjem do 400 Kčs	100	44,6	23,2	32,2
II – 400–600 Kčs	100	53,7	33,9	12,4
III – nad 600 Kčs	100	23,5	29,7	16,8
Podíl domácností na příjmové skupině celkem	100	100	100	100
I	31,9	26,6	24,9	61,3
II	34	24,2	38,8	25
III	34,1	49,2	36,3	13,6

A MNP, a.j. 1979-1.

22 Průměrný roční vzestup mezd v letech 1953–1955 (v %): průmysl – 4,3, stavebnictví – 3,8, zemědělství bez JZD – 8,3, doprava – 4,4, spoje – 2,4, obchod – 8,7, zdravotnictví – 1,2, školství a kultura – 3,7, hospodářství celkem

Příliš viditelné negativní účinky nivelizace vedly ke zrodu plánu denivelizačních opatření, který vedení KSČ schválilo v lednu 1955. Plán, který se měl realizovat během pěti let, vytyčil tři cíle: odstranit platové zaostávání odvětví a oborů, kde reálná hodnota příjmů je nižší než před válkou; v poměru dělnických mezd a platů technicko-hospodářských pracovníků dosáhnout úrovně roku 1948 a přestavbou dělnické mzdové soustavy odstranit její nivelizaci.²³

V letech 1954–1955 proběhl první pokus o denivelizaci, a to v řídicím a mocenském aparátě. Podnítila jej všeobecná kritika nekvalitní a nekvalifikované práce aparátu, způsobená přílivem dělníků do funkcí. V roce 1954 schválená systemizace vyžadovala, aby úředníci a funkcionáři vzeší z dělnických řad získali předepsanou kvalifikaci, v opačném případě se jim snižoval plat o 20 %. Protože systemizace vyvolala sociální neklid a nespokojenost v řadách nejvěrnějších opor režimu, komunistické vedení její provádění v roce 1956 odvolalo.²⁴

Změny v zemědělské politice, přechodně zastavená kolektivizace a oficiálně proklamovaná podpora soukromé výroby poněkud uvolnily prostor, ve kterém se rolníci – soukromí i družstevníci – mohli chovat jako malo-výrobci. Vycítili rozkolísanou zemědělskou politiku, nejistotu a oslabení dřívější tvrdosti moci a využili příležitosti. Rozvinuli výrobní iniciativu; soukromí rolníci zvyšovali investiční činnost i půjčky od státu a orientovali se na cenově příznivější živočišnou výrobu, obcházeli předpisy a ve větším rozsahu prodávali své výrobky na volném trhu za vyšší ceny.

Toto oživení výrobní a obchodní činnosti rolníků, které se mohlo stát jednou z cest vzestupu zemědělské výroby, udusila už v zárodcích další vlna kolektivizace, kterou v červnu 1955 vyhlásil ÚV KSČ. Soukromě hospodařící rolníci, znovu v pocitu sociální nejistoty, byli vystaveni tlaku, aby vstoupili do JZD. Bránili se často tím, že předávali půdu a odcházeli

– 4,7. M. Hronský, *Odměna za práci*, s. 155. – M. Ernst, *Spotřeba obyvatelstva a hospodářský rozvoj ČSSR*, Praha 1978, s.143-146. – *Československo*, s.52.

23 Komunistické vedení určilo takové politické směrnice, které realizaci původního záměru velmi zkomplikovaly a znesnadnily: denivelizaci „nelze provádět za cenu snižování výdělků“ většiny dělníků, což předpokládalo vysoké finanční náklady. Ty však mohly být uvolněny jen v takové míře, „aby nebyla ohrožena hlavní cesta zvyšování životní úrovně – snižování maloobchodních cen“. *SÚA-AÚV KSČ*, fond 02/2, schůze 10.1.1955; fond 01, schůze 29.–30.3.1956.

24 *A ÚRO*, sekr. 137/836; předs. 38/179. – Zákon č. 17/54 Sb. – *SÚA-AÚV KSČ*, fond 02/2, schůze 13.5.1954 a 23.4.1956.

do průmyslu. V druhé polovině roku 1955 přibýlo 311 nových JZD, ale počet zemědělských závodů ve všech JZD se nezměnil, neboť dřívější výstup z JZD se tím nenahradil.²⁵

Zlepšení sociálního postavení, první korektury politiky a vliv politických kampaní (snižování cen, volby parlamentu a národních výborů, akce proti vyzbrojení NSR, tělovýchovná slavnost Spartakiáda) rozšiřovaly mezi obyvateli naději v další (a také slibovaný) vývoj nastoupeným směrem a postupně mírnily vlnu nespokojenosti a kritiky, prudce vzvednutou po peněžní reformě. Podařilo se zastavit zužování až rozpad mocenských opor a dokonce je znovu zformovat. V letech 1954–1955 se postupně a pomalu obnovovaly, dílem ze zaměstnanců preferovaných odvětví i z dělníků dalších odvětví, dílem z rolníků-zaměstnanců, a dílem i z inteligence a části komunistů, u kterých sociálně ekonomické změny vyspravovaly rozrušené ideové politické pouto se stranou. Navíc se vytvořila šance na získání části členů a většiny funkcionářů JZD, přechodně i nevelké části soukromých rolníků, kteří využili korektur zemědělské politiky, a také některých funkcionářů místních institucí. Nejpevnější oporou i nadále zůstávaly funkcionářské sbory KSČ, v kterých převažovali příslušníci nové inteligence, i přes jejich přechodnou nespokojenost ze systemizace v řídicích aparátech.

Přesto snaha vládnoucích kruhů rychle překonat politickou izolaci ve společnosti přinesla jen dílčí úspěch; v letech 1954–1955 se hloubka jejich izolace sice poněkud zmírnila, ale očekávaný obrat nenastal. K tomuto úspěchu přispěly změny v sociální oblasti, zvláště vzestup životní úrovně (dílem největším), zároveň ale potvrzovaly, že jsou pouze jedním a dílčím faktorem obratu v politických postojích občanů; druhým faktorem byly změny v oblasti mocensko-politické.

Druhá etapa krize (1956–1957)

V druhé etapě společenské krize dominovaly sice politické otázky, vyvolané XX. sjezdem KSSS a maďarskými a polskými událostmi, přesto opatření v ekonomické a sociální oblasti byla pro další vývoj neméně důležitá.

Již v roce 1955 se objevila závažná překážka přechodu k moderní průmyslové společnosti, a to návrat k „zákonu“ o nezbytnosti rychlejšího

25 Např. na Slovensku vzniklo od 1.7.1955 do 1.2.1956 98 nových JZD, ale 35 % „získaných rolníků“ odevzdalo půdu a do JZD nevstoupilo. *SÚA-AÚV KSČ*, fond 01, schůze 10.–11.2. a 29.–30.5.1955; fond Krutina, statistiky k zemědělství; fond 021, a.j. 354.

růstu těžkého průmyslu (skupina A) než ostatních hospodářských odvětví (skupina B). Byl vyvolán přezbrojením armády a druhou vlnou industrializace většiny zemí sovětského bloku a v československých podmínkách přispíval k zachování dosavadní koncepce strojírenské velmoci. Její uplatnění však zcela nevyklučovalo možnost strukturálních přeměn průmyslu nebo strojírenství. Oproti minulosti nastala totiž změna: zajištění růstu životní úrovně obyvatel zůstávalo na předním místě, stejně důležitým jako přezbrojení armády. Právě rok 1955 byl ve znamení rychlého růstu výroby spotřebního zboží. V letech 1956 a 1957, kdy se formovaly konečné záměry druhé pětiletky (1956–1960), působily rozporné tendence v ekonomice ještě silněji a poskytovaly možnosti korektur, příznivých pro cestu k moderní průmyslové společnosti.

Hlavními jevy byly:

1. Zbrojní program – přezbrojení armády na moderní vojenskou techniku. Jeho časový plán byl prodloužen, což mělo za následek pokles výdajů pro armádu a ve strojírenství se uvolnily výrobní kapacity, kterých bylo možno použít pro rekonstrukci lehkého a spotřebního průmyslu; prosadil se však vývoz zbraní mimo sovětský blok.²⁶
2. Hospodářské těžkosti zemí RVHP. Vedly sice k uvolnění kapacit některých strojírenských závodů, naproti tomu rozhodnutí RVHP dosáhnout v palivech a surovinách nezávislosti na kapitalistickém světě tlačilo Československo na starou, neefektivní cestu ekonomického růstu – těžby uhlí, rud, výroby koksu ap. Ekonomické důsledky polských a maďarských událostí 1956 nutily Československo rozšířit obchod se SSSR na úkor obchodu s kapitalistickými státy.²⁷
3. Hospodářské obtíže 1956–1957. Velká snaha vládnoucích kruhů zastavit živelný růst příjmů a udržet je v plánované výši skončila bez úspěchu. V roce 1956 byly mzdové fondy překročeny o 2,6 % bez úměrného vzestupu pracovního výkonu, v příštím roce o 2,5 mld. Kčs. Stejně rostly příjmy rolníků: 2600 nových JZD obdrželo za méně dodávek více peněz. Od 1.1.1957 se dále zvýšily penze, a také daňové úpravy zvyšovaly příjmy obyvatel, takže v roce 1958 dosáhly příjmy úrovně plánované na

26 *SÚA-AÚV KSČ*, fond 02/2, schůze 30.12.1955, 16.4., 29.4., 14.5. a 28.5.1956. – *A MNP*, a.j. 1979-1.

27 *Tamtéž*. – R. Sýkora, Dosavadní vývoj vzájemných hospodářských styků mezi ČSR a SSSR a další předpoklady jejich úspěšného rozvoje. In: *Zahraniční obchod*, 1961, č.3, s. 3-6. – J. Hendrych, K výsledkům československo-sovětských jednání v Moskvě. In: *Nová mysl*, 1957, s. 217-224.

rok 1960, čemuž neodpovídal vzestup výroby a produktivity práce. Přitom se nesplnil výrobní plán spotřebního zboží a tím se vyčerpávaly zásoby v obchodě, vytvořené v roce 1955 (ze 3 mld. Kčs klesly v r. 1957 na polovinu).

Tempo růstu národního důchodu se zpomalilo, rozsah snižování cen se výrazně zmenšil, zkracování pracovní doby přestalo, finanční rezervy, připravené pro denivelizaci mezd, se téměř vyčerpaly.

Komunistické vedení reagovalo v roce 1956 na tento nepříznivý stav snížením investic (o 2,2 mld. Kčs pro rok 1957) a zvýšenými úkoly spotřebního průmyslu, který je opět nesplnil. K ráznému zásahu proti živelnému růstu příjmů se komunistické vedení neodhodlalo, obávalo se politických důsledků. Také pro výrazný přesun výroby a investic ve prospěch spotřebního zboží a služeb a pro využití volných kapacit podniků těžkého strojírenství a zbrojního průmyslu ke stejnému účelu se nerozhodlo, protože to odporovalo jeho koncepci ekonomického vývoje.²⁸

4. Vědecko-technický rozvoj. V září 1955 vznikl první dokument ÚV KSČ a vlády o technickém rozvoji, pro který však neexistovaly předpoklady a nebyly ani dále vytvářeny. Přestože analýzy ministerstev konstatovaly, že Československo se v technické úrovni výroby opožďuje za světovou špičkou o dvacet až třicet let, nevedl zjištěný stav ke korekturám v průmyslové struktuře směrem k progresivním výrobám. Nicméně dokument ze září 1955 a následující opatření způsobily, že vědecko-technický rozvoj byl chápán jako důležitý faktor ekonomického vývoje a byla mu věnována větší pozornost než dříve; znamenal zárodek – velmi malý – přestavby výroby na bázi vědecko-technické revoluce.²⁹
5. Změny v řízení a plánování hospodářství. Připravovaly se od roku 1957 a dva roky se postupně realizovaly. V praxi byl jejich účinek nedostačující a rozporný. Změny zůstávaly na půdě centrálního plánování a říze-

28 Např. soukromí rolníci odevzdali v polovině roku 1957 o 2 % více výrobků než za stejné období roku minulého, jejich tržby stouply o 6 %. Mzdové fondy se zvětšily v r. 1955–1957 o 12 %. *SÚA-AÚV KSČ*, fond 01, schůze 30.9.–2.10.1957. – *SR* 1960.

29 *Statistický obzor*, 1959, č. 1, s. 11-18 (K. Novotný). – *Hospodářské noviny*, 1957, č. 11, s. 1,3, č. 24, s. 1-2, /29, s. 4, č. 33, s. 4, 1958, č. 7, s. 3, č. 20, s. 4, č. 23, s. 4, 1959, č. 5, s. 11. – B. Urban, Reprodukce pracovních prostředků v naturální a hodnotové formě. In: *Politická ekonomie*, 1957, č. 10, s. 801-813. – *SÚA-AÚV KSČ*, fond 01, schůze 27–28.2.1957. – Státní komise pro techniku, Praha, publikace č.j. 334/69. – Madry, J., *Vojenská politika KSČ za počátečního nástupu revoluce ve vojenství a rodící se linie XX. sjezdu KSSS*, Praha 1967, s. 85.

ní a jen málo zvětšovaly pravomoc nižších článků řízení a poskytovaly malou možnost k využívání ekonomických nástrojů na úkor byrokratických.

Československá ekonomika sice překonala krizi 1953–1957 a nastoupila cestu k moderní průmyslové společnosti, ale ve srovnání s průmyslovými zeměmi Západu se už v nástupu opozdila, a další vývoj narážel na takové překážky, že se toto zpoždění zvětšovalo.

Komunistické vedení a tvůrci hospodářských plánů si tuto důležitou přeměnu ani neuvědomovali a byli tak posedlí koncepcí strojírenské velmoci, že nebyli schopni rozpoznat, jak zhoubné následky bude mít pro celou ekonomiku. Možností, které hospodářská krize nabízela, nevyužili ke korektuře ekonomické koncepce nebo ke strukturálním změnám ve strojírenství. Jejich úsilí šlo opačným směrem – snažili se sladit starou koncepcí s novými podmínkami, především s politicky motivovanou nutností zajistit vzestup životní úrovně obyvatel. V tom však existoval rozpor – role strojírenské velmoci i při druhé vlně industrializace zemí sovětského bloku a s tím spojené uzavření do trhu RVHP brzdila přestavbu výroby na bázi vědecko-technické revoluce, masovou výrobu nebo dovoz průmyslového spotřebního zboží a tím možnost uspokojit rostoucí požadavky a už reálnou poptávku.

Poměrně rychlý růst příjmů obyvatel, který rovněž patřil ke znakům moderní průmyslové společnosti, sice vykonával tlak – i když omezeně – na trh a výrobu spotřebního zboží, ale zároveň natolik stupňoval napětí na trhu a zostřoval rozpor mezi příjmy obyvatel a fondy spotřebního zboží, že se stávaly jedním z klíčových ekonomických problémů s politickými a sociálními důsledky.

Hospodářský vývoj v letech 1956–1958 nadále ovlivňoval pohyb v sociální oblasti. Hlavní procesy, zahájené v předchozích letech, pokračovaly a směřovaly k nivelizaci společnosti, a to i přes dílčí pokusy v opačném směru. Pokračoval rychlý a živelný vzestup příjmů obyvatel. Teprve v roce 1958 se jeho tempo zmírnilo. V letech 1956–1957 se zvýšily příjmy o 12 mld. Kčs, z toho mzdové fondy o 10 miliard, tj. o 15,8 %. Růst mezd a platů byl pomalejší (v r. 1956 o 3,6 %, 1957 o 1,9 %). Vzestup mzdových fondů zapříčinila ze 46,9 % vyšší zaměstnanost (144 000 nových pracovníků).

Příjmy pracovníků v zemědělství dosáhly v roce 1956 nejvyššího bodu – 20 miliard Kčs, přičemž příjmy družstevníků byly už trvale vyšší než příjmy osob soukromě hospodařících. V příštím roce celkové příjmy sice nepatrně poklesly, ale v důsledku úbytku pracovníků v zemědělství se důchod na

jednoho zvýšil o 1,3 %. Výdaje na penze stouply v letech 1956–1957 o 2 miliardy Kčs.³⁰

Reálná hodnota příjmů zaměstnanců se v letech 1955–1957 v důsledku snížení cen zvýšila o 18,2 %, v zemědělství o 27,3 %. Pokračoval rychlý růst osobní spotřeby – v ročním průměru o 8 %. V roce 1956 překročila kalorická hodnota spotřebovaných potravin doporučenou dávku kalorií 3008, v r. 1956 činila 3099, příští rok 3068. Pokračoval též přesun k nákupu průmyslového zboží, a v jeho rámci k druhům dlouhodobé spotřeby. Už zmíněný nesoulad dvou ekonomických pochodů – růstu příjmů a osobní spotřeby a tomu neodpovídající změny v ekonomické koncepci – se v roce 1957 citelně ohlašoval nedostatkem zboží, služeb a růstem nerealizované kupní síly.³¹

Živelný mzdový vývoj a obavy vedoucích kruhů z nepříznivé politické reakce dělníků vedl k tomu, že se neuskutečnil projekt mzdové denivelizace. Komunistické vedení pod vlivem politických událostí z jara a léta 1956 odložilo připravovanou úpravu platů hospodářsko-technických pracovníků. (Poměr jejich příjmů k dělnickým mzdám zaznamenal výraznější změny až v roce 1958.) Návrat k dřívější ekonomické koncepci udržoval mzdovou preferenci průmyslových odvětví a dříve započaté vyrovnávání mzdové hladiny se zastavilo. Snaha zmírnit nivelizaci dělnických mezd zpevněním

30	Růst a rozdělení národního důchodu v %		
	1956	1957	1958
růst národního důchodu	5	7	8
podíl spotřeby	87,5	84,7	82,2
z toho osobní	67,5	66,2	64,3
akumulace	12,7	15,3	17,8

Československé hospodářství, s. 30, 174. – Hronský, *Odměna*, s. 162–163. – *SR 1960*. – Sociální struktura. – *Československo*, 182–183.

31 V r. 1956 se snížily ceny dvakrát, k 1.4. a 4.12., životní náklady klesly na 80,1 % roku 1953.

31	Na celkových výdajích za zboží se podílely v %			
	1955	1956	1957	1958
potraviny	58,3	56,4	54,4	55,5
průmyslové zboží	41,7	43,6	45,6	44,5
z toho dlouhodobé potřeby	18,9	20,5	22,3	22,5

A MNP, a.j. 1979-1. – *Československé hospodářství*, s. 167, 176, 185, 186. – *SR 1960*. – Vývoj vkladů a půjček obyvatelstva uložených u státních spořitelen. In: *Statistický obzor*, roč. 38, č. 5, s. 233; V. Zápotocký, Spotřeba potravin a situace ve výživě v ČSR. In: *Tamtéž*, 1959, č. 2, s. 73–81. – *Statistika a kontrola*, 1962, s. 120 (V. Nachtigal). – Sova a kol., *Diferenciace*, s. 65–66.

pracovních norem skončila nezdarem. Pro připravovanou a za dva roky provedenou přestavbu mzdových soustav platily politické směrnice, podle kterých u většiny dělníků nesmělo dojít ke snížení mezd, a v první řadě se měly řešit naléhavé mzdové problémy ve výrobě.

V řadách inteligence, soukromých rolníků a živnostníků přechodně zesílila sociální nejistota. Politické události domácí i maďarské byly podnětem k sociální perzekuci části inteligence cestou třídně politické prověrky a potrestáním angažovaných kritiků po XX. sjezdu KSSS. Kromě toho měly změny ekonomického řízení, již zmíněná systemizace v aparátech a platová úprava uvolnit 105 000 techniků a úředníků pro výrobu.³²

Zdrojem nejistoty soukromých rolníků byla stupňující se vlna kolektivizace. Přestože se hospodářská situace většiny JZD a sociální postavení jejich členů zlepšily, byly nedůvěra a odpor soukromých rolníků k JZD silné. Přes 147 000 se jich zachránilo před vstupem do JZD útekem ze zemědělství. Přesto v letech 1955–1958 vzniklo 5345 nových JZD s více než 851 000 nových členů; JZD se nalézala v 80,25 % obcí a sdružovala už 61 % rolníků nad 2 ha. Kolektivizace zemědělství se dostala do závěrečné fáze.³³

Sociální nejistotu mezi už nepočtenou skupinou soukromých živnostníků vyvolala opatření, schválená komunistickým vedením 16. dubna 1957. Jejich cílem bylo urychlit likvidaci zbytku soukromých živností.³⁴

V roce 1957–1958 se dokončoval pětiletý proces přestavby sociální struktury společnosti. Rychlý převod vlastnických a pracovních vztahů na jednoho jmenovatele, vzestup a vyrovnání příjmů mezi skupinami zaměstnanců i mezi ekonomickými odvětvími (zejména mezi průmyslem a zemědělstvím) dosáhl stupně, kdy rozhodujícím faktorem sociální diferenciací obyvatel se definitivně stala příjmová úroveň domácností a jednotlivců ve všech hospodářských odvětvích a vrstvách – zaměstnanců, družstevníků, penzistů. Dřívější silně akcentovaná třídní diferenciací sice ještě doznívala, třídní a sociální původ zůstával motivem perzekuce, ale i zde nabýval stále silnějšího vlivu politický motiv, a to vztah občana k režimu, jeho minulá a současná politická příslušnost. V dokumentu XIII. sjezdu KSČ v roce 1966 stálo: „V období přechodu od kapitalismu k socialismu jsme usku-

tečnili základní společenské přeměny, odstranili podmínky protikladných třídních zájmů a vytvořili tak předpoklady pro zásadní soulad zájmů socialistické společnosti jako celku, jednotlivých společenských skupin i jednotlivců. Třídní boj pozbyl tak natrvalo vnitřní ekonomickou základnu.“

Jednotný vlastnický a pracovní vztah dovršoval úplné ovládnutí všech hospodářských oblastí vládnoucí skupinou, která mohla určovat sociální pozici všech společenských skupin a řídit jejich příjmy podle vlastních záměrů; momentálně je tlačít k průměru.

Členění obyvatel do tří základních příjmových pásem zůstávalo určujícím rysem nové sociální struktury, pouze se poněkud zvýšila hranice životního (nebo společenského) minima.

Do nízkého příjmového pásma (rodiny nebo jednotlivci s příjmy pod a na úrovni životního minima) patřilo v roce 1958 28,8 %, tj. 1 195 000 domácností s 4,5–5 miliony občanů, z toho 16,6 %, tj. 688 000 domácností. 2,25 milionu občanů žilo na hranici životního minima. Ve skupině byly nejvíc zastoupeny rodiny s třemi a více dětmi – 589 000 rodin.

Ve středním příjmovém pásmu (příjmy dosahující a mírně překračující životní minimum) bylo 46,7 %, tj. 1 938 000 domácností, kolem 6 milionů občanů, nejvyšší příjem (600–700 Kčs na hlavu měsíčně) mělo 11,7 %, tj. 485 500 rodin s 1,5 milionem občanů. Nejsilněji byly zastoupeny rodiny tří- čtyřčlenné, přes milion domácností. Do tohoto pásma patřilo přes 2 250 000 příslušníků dělnických a 2 100 000 úřednických rodin, jejich sociální pozice obsahovala nemálo stabilizačních prvků režimu. Téměř polovina občanů překročila příjmovou hranici, která dostačovala k uspokojování základních životních potřeb, dosáhla průměrné a část i nadprůměrné životní úrovně. Věřila či doufala, že trend posledních pěti let bude nadále pokračovat.

Vysoké příjmové pásmo (příjmy vysoce překračující životní minimum) zahrnovalo 24,5 %, tj. 1 016,7 tisíc domácností a kolem 3 milionů občanů, z toho nejvyššího příjmu (přes 1000 Kčs na hlavu) dosahovalo 6,1 %, tj. čtvrt milionu domácností. Nejsilněji byly zastoupeny dvou- a tříčlenné rodiny – 634 000 domácností.³⁵ Velké množství domácností s vysoce nadprůměrnými příjmy bylo sociálně závislých na režimu. Šlo většinou o rodiny z řad nové inteligence nebo osob schvalovaných do funkcí komunistickými institucemi. Tuto zhruba pětinu obyvatel tvořilo 1,7 milionu příslušníků rodin dělníků preferovaných odvětví a zaměstnanců-rolníků, 1,3 milionu

32 SÚA-AÚV KSČ, fond 02/2, schůze 10.12.1957; fond 05/1, a.j. 2472; fond 021, sv. 9, a.j. 328-329. – A ÚRO, pres. 38/179. – *Od X. do XI. sjezdu KSČ*, Praha 1958, s. 80, 263, 648-669.

33 *Československé hospodářství*, s. 25. – SR 1960.

34 *Od X. do XI. sjezdu KSČ*, s. 504-507.

35 Sova a kol., *Diferenciací*, s. 65-66.

z rodin tzv. nomenklaturních pracovníků. Drtivá většina patřila k oporám režimu. Způsobem života i charakterem osobní spotřeby se podobala dřívějším středním vrstvám. Avšak počala už pociťovat, že trh a služby neuspokojují její požadavky, neposkytují možnost realizovat její příjmy. Její nespokojenost se promítala jako tlak na trh a politicky jako snaha zachovat nebo jen mírně pozměnit ekonomickou koncepci a provést mírné úpravy ekonomického řízení, které by přinesly zlepšení nabídky zboží a zmírnily napětí na trhu.

Čtvrtina obyvatel nedosahovala životního minima, z nich kolem miliónu trpělo nouzí. Jejich sociální postavení představovalo nejvážnější sociální problém a bylo přirozenou základnou neklidu a nespokojenosti. Otevřený konflikt však nehrozil, neboť do této skupiny patřili důchodci (kolem 400 000) a místně rozptýlené rodiny s více dětmi.³⁶

Československá společnost vyšla tedy z krize 1953–1957 sociálně stabilizovaná v tom smyslu, že nový sociální systém měl schopnost fungovat jako sociální základna režimu. Jako hlavní faktory této stabilizace působily následující skutečnosti:

1. Postupující sociální nivelizace společnosti;
2. Omezení zdrojů sociálního napětí natolik, že nedocházelo k otevřeným konfliktům, sociální nespokojenost počala být vytlačována jinou nespokojeností, která pramenila z rozporu mezi poptávkou a nabídkou, mezi růstem příjmů a možnostmi jejich realizace.
3. V podstatě vyřešení základního sociálního problému – společnost nasycit a ošatit. Hlásily se však problémy nové: životní úroveň rodin s více dětmi a penzistů; sílicí bytová nouze;³⁷ rozdíl v sociálním postavení obyvatel v českých zemích a na Slovensku, které byly už takového druhu, že lze hovořit o dvou sociálních polohách, a které se promítaly i do politické oblasti, ovlivňovaly rozdílnost politických zájmů a sílu politické aktivity.³⁸

36 *Tamtéž*, s. 66, 88, 90, 103. – *Statistické zprávy*, 1959, č.3, s. 23. – *Hospodářské noviny*, 1958, č. 43, s. 5.

37 *Demografie*, 1964, č. 1, 2, 3. – V. Brabec, rkp, s. 103–105. – *Studie VÚEPS*, č. 15/68. – *SR 1960*.

38 Rozdíly mezi českými zeměmi a Slovenskem, údaje r. 1957

	české země	Slovensko
počet obyvatel v tis.	9513	3844
pracujících (bez zemědělství)	3542 37 %	972 25,28 %
průměrná měsíční mzda v Kčs	1519 = 100	1217 80,1 %
pracovníků v zeměděl. v tis.	1004 11 % obyv.	752 19,5 %

4. Trvající naděje a víra, že v nastoupené cestě, která od roku 1953 přinesla znatelný vzestup životní úrovně, se bude nadále pokračovat, jak vedoucí politická místa slibovala.

2. Krize v letech 1968–1975

Výchozí stav

V desetiletí po společenské krizi 1953–1957 zaznamenal sociální systém jen nepodstatné změny, a také řešení nových či naléhavých sociálních problémů postupovalo vcelku velmi nedostatečně. Rozsah změn byl ovlivňován jak ekonomickým vývojem, tak sociálněpolitickými rozhodnutími moci.

Československá ekonomika, kterou v letech 1961–1963 postihla hospodářská krize, byla nadále ovlivňována koncepcí strojírenské velmoci. Tato koncepce stále brzdila přechod ekonomiky na bázi vědeckotechnické revoluce. K 1. lednu 1968 sice pocházely dvě třetiny strojů a zařízení v celém čs. hospodářství z doby po roce 1957 (64 %), příliv nových strojů stoupal zvláště od roku 1964 (31 %), ale za průměrem zaostával průmysl, doprava a celé strojírenství, zatímco doly a hutě průměr vysoko překračovaly. Podstatné však bylo, že většina nových strojů a zařízení nedosahovala nejvyšší technické úrovně.³⁹ Také teprve v roce 1966 převažoval podíl intenzivních faktorů ekonomického růstu nad extenzivními.

Obtížný a pomalý přechod ekonomiky ovlivňoval i přeměny v sociální struktuře společnosti. I když od roku 1963 rychle přibývalo odborní-

Průměrný měsíční příjem domácností na hlavu, české země = 100

Slovensko	celkem	1členné	2	3	4	5	6 a více
	68,3	81,5	70,4	70,3	80,6	76	72,7

SR 1960.

- 39 Věková struktura strojů a zařízení národního hospodářství k 1.1.1968 v %
pořízené	před r. 1948	1948–1957	1958–1963	1964–1967
celkem	15,1	20,6	33,3	31
průmysl	16,8	21,6	32,4	29,2
doprava a spoje	16,6	24,1	32,6	26,7

Statistické přehledy, 1969, č. 8, s. 229–232.

ků v hospodářství a náklady na vědu a výzkum stouply, poklesl přírůstek průmyslových dělníků a poněkud se též zrychlil přesun pracovníků do oblasti služeb, rozsah změn nebyl takového rozsahu, aby zmírnil zaostávání za vývojem západních průmyslových států.⁴⁰ Hospodářská krize 1961–1963 podnítila odborníky i politiky ke zvažování správnosti ekonomické politiky i účinnosti řízení, a posílila zastánce strukturálních přeměn a ekonomické reformy. Krize totiž upozornila na slabiny dosavadní ekonomické koncepce, které při změně vnějších ekonomických a politických vztahů snadno přerůstaly v krizové prvky. Na počátku šedesátých let bezprostředně působily ekonomické důsledky berlínské krize a faktické přerušování hospodářských styků s Čínou. Již v průběhu hospodářské krize se rodily náměty ekonomické reformy včetně strukturálních přeměn průmyslu, a sílilo přesvědčení o nutnosti přestavby výroby na bázi vědeckotechnické revoluce, což se odrazilo v podpoře vědy, vývoje, výzkumu a modernizace výroby.

Koncem padesátých let se centrálním místům podařilo zastavit živelný růst příjmů a dostat mzdový pohyb pod kontrolu. Příjmy obyvatel rostly v letech 1959–1965 v porovnání s předcházejícím pětiletím značně pomaleji – v ročním průměru o 4 %, následující dva roky opět o 6,7 %. Také osobní spotřeba obyvatel v pětiletí 1961–1964 vzrůstala ročně o 3 % (na jednoho obyvatele o 946 Kčs), kdežto v předcházejícím pětiletí o 6,5 % (na jednoho obyvatele o 1928 Kčs). V letech 1965–1967 opět stoupla o 6,4 %. Růst reálných důchodů na jednoho obyvatele se zejména v letech 1961–1964 výrazně zpomalil, téměř stagnoval.⁴¹

40

Počet odborníků v národním hospodářství				
vzdělání	1958	1960	1963	1966
vysokoškolské	137 548	157 063	171 838	224 550
středoškolské	558 310	630 881	763 161	886 534

Roční přírůstek průmyslových dělníků v %							
1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964
4,7	4,4	4,3	5,1	2,4	2,9	-0,8	0,7

P. Machonin, *Sociální struktura*, s. 408. – Fr. Kutta, *Řízení vědeckotechnického rozvoje a sociálně ekonomická efektivnost*. In: *Sociologický časopis*, 1976, s. 146.

41 Průměrný přírůstek reálných důchodů domácností na osobu v %

domácnosti	zaměstnanců	rolníků	důchodců	celkem
1955-1960	4,4	6,1	5,9	4,8
1961-1964	2	1,6	1,6	1,8

Rozvoj společnosti mezi XII. a XIII. sjezdem KSČ, s. 51.

V pohybu příjmů a životní úrovně se objevily některé charakteristické rysy:

1. Až do roku 1961 stoukala reálná hodnota příjmů především poklesem životních nákladů, poté růstem nominálních mezd při vzrůstu životních nákladů.⁴²
2. Do roku 1963 se na vzestupu příjmů více podílel růst zaměstnanosti než růst mezd, poté se poměr obrátil.⁴³
3. Nepřetržitě se prohluboval rozpor mezi příjmy obyvatel a nabídkou zboží a služeb; nedostatek zboží stupňoval napětí na trhu a nespokojenost. Zejména od roku 1964 prudce stoupal objem nerealizovatelných peněžních prostředků obyvatel a v roce 1967 činil už téměř 7 miliard Kčs. Rozpor, který se ohlásil již v roce 1957, se během deseti let značně vyhroutil, protože se stupňovala neschopnost ekonomiky uspokojit poptávku a potřeby společnosti, přičemž nadnormativní zásoby ve výrobě a v obchodě narůstaly, přibývalo v nich zboží, po kterém poptávka upadla.⁴⁴

42 Do roku 1960 se růst reálné hodnoty příjmů zajišťoval většinou poklesem životních nákladů, z velké části snižováním cen, poslední pravidelné bylo k 24.4.1960. Během dalších sedmi let se sice životní náklady zvyšovaly o 4,8 %, ale rychleji rostly nominální příjmy, téměř o 30 %. *Finance a úvěr 1975/5*, s. 327. – Ernst, *Spotřeba obyvatelstva*, s. 180.

43 Na objemu nominálních mezd se podílel růst (v %)

	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1967
zaměstnanosti	49,2	58,3	73,9	86,7	42,5	50,0	20,0
průměrných mezd	50,8	41,7	26,1	17,3	67,5	50,0	80,0

Ernst, *Spotřeba obyvatelstva*, s. 181.

44 Čisté peněžní příjmy a výdaje domácností na hlavu v letech 1961-1967 vzestup o Kčs

	příjmy		výdaje		Nerealizované peněžní prostředky obyvatel v mil. Kčs			
domácnosti	1960	1962	1963	1964	1965	1966	1967	
dělnické	1977	25,3 %	1587	22,5 %				
úřednické	2451	28,4 %	2070	26,5 %				
rolníci v JZD	2876	42,8 %	2356	42,6 %				
	1461	2698	2611	4345	5101	5258	6917	

vkłady, stav ke konci roku v mil. Kčs 19,6 25,1 31,3 39,8 45,5
 míra úspor v % 1,3 2,7 3,4 3,6 4,4
 Podle ankety v roce 1965 šetřilo 35,5 spořících na stavbu či opravu bytu, domu, 15,5 % na nákup průmyslového zboží a na dovolenou, 13,5 % na nákup motorových vozidel, 35,5 % na finanční rezervu. – Vývoj životních nákladů v uplynulém roce. In: *Práce a mzdy*, 1969, č. 1, s. 3. – K. Janáček, Úloha úspor obyvatelstva v čs. ekonomice. In: *Politická ekonomie*, 1976, č. 2, s. 119-123. – Ernst, *Spotřeba*

4. Ve struktuře výdajů obyvatel pokračoval dlouhodobý trend – růst podílu průmyslového zboží a služeb; vybavení domácností průmyslovými výrobky dlouhodobé potřeby se zlepšilo a tlak na služby si vynutil jejich rozšíření (růst investic, pracovních sil, platové úpravy).⁴⁵

Korektury sociální nivelizace a mzdové preference v průmyslu byly během desetiletí 1957–1967 rozdílné a měly vcelku malý výsledek. Ve struktuře domácností podle příjmu na jednoho člena nastal dosti výrazný posun k vyšším příjmovým pásmům, ale zároveň stoupala hranice životního minima. Došlo k znatelnému posílení středního příjmového pásma (50–60 % domácností) a částečně i pásma vysokého. Nadále však zůstávala dost početná skupina s nízkými příjmy (v roce 1965 kolem 25 %), přičemž se zvýšil počet domácností, blížících se životnímu minimu, na úkor těch, které zůstávaly hluboko pod jeho úrovní. Uvedené posuny v sociální diferenciaci byly důsledkem růstu příjmů, zaměstnanosti žen a populačních příplatků.⁴⁶

Průměrná reálná mzda pracovníků národního hospodářství v období 1961–1967 se zvýšila o 9 % a udržovala se převaha průměrných příjmů. Mzdová preference výrobních odvětví vůči nevýrobním se dále prohloubila. V roce 1960 dosahovaly průměrné mzdy v nevýrobních odvětvích 91,19 % a za pět let pouze 88,42 % odvětví výrobních. Poměr mezd ve výrobních

obyvatelstva, s. 184–185.

45 Výdaje obyvatel za služby v letech 1957–1965 stouply na 169 %, z 11,5 na 19,5 miliardy Kčs a rostly rychleji než příjmy obyvatel.

Peněžní výdaje domácností v %

	dělnické		úřednické		druž.rolníci	
	1960	1967	1960	1967	1960	1967
potraviny	42,8	36,9	40,1	32,8	32,2	30,2
průmyslové zboží	25,9	25	24,9	25,6	35,2	32,5
služby	9,8	11,6	12,2	14,1	6,3	9,7

Počet pracovníků v tisících

	1964	1965	1966	1967
výrobní odvětví	4111	4180	4284	4304
nevýrobní odvětví	1134	1202	1240	1300

46 Struktura domácností podle průměrného měsíčního příjmu na 1 člena v Kčs a v %

příjmové pásmo	1956	1958	1960	1965
do 400 Kčs	41,6	30,8	22	12,8
401–700	39,7	41,4	43,8	37,6
701–1000	14	19,2	23	30,5
nad 1001	4,7	8,6	11,2	19,1

V letech 1956–1960 se počet zaměstnaných žen zvýšil o 50 000, v letech 1961–1965 o 309 000. *Hospodářský a politický vývoj*, s. 142. – D. Tesařová in *Statistika*, 1979, s. 174.

odvětvích průmyslu se zhoršil vzhledem ke mzdám ve stavebnictví a dopravě a zlepšil vůči mzdám v obchodu a v nevýrobní oblasti. Mzdová preference pracovníků těžkého průmyslu se oproti lehkému ještě zvýraznila, rozdíl v roce 1960 činil 60,6 %, za pět let 68,2 %.⁴⁷ Mzdová relace inženýrsko-technických a administrativních pracovníků v průmyslu vůči dělnickým mzdám se od roku 1961 prudce zhoršila, teprve v roce 1965 začal výraznější obrat, takže v roce 1967 dosáhly technicko-inženýrské mzdy 139,4 % a úřednické mzdy 87,8 % mezd dělnických.

Dělnické mzdy se v letech 1960–1967 vyvíjely nerovnoměrně, celkově se mírně zvýšily (o 1,8 % v ročním průměru), ale během hospodářské krize 1962–1964 stagnovaly i poklesly (průměrný vzestup o 1,08 %), nejsilnější růst zaznamenaly ve dvou dalších letech (o 2,6 %). Za celé toto období se průměrná měsíční dělnická mzda zvýšila o 203 Kčs, tj. o 14,4 % a reálná mzda o 12 %, přičemž v letech krize nastal jejich pokles. Mzdové rozdíly mezi preferovanými odvětvími (doly, hutě) a ostatními se v poměrných číslech poněkud zmírnily, v absolutních číslech naopak vzrostly.⁴⁸

Rozdíl mezi mzdami v dolech a v textilním průmyslu: v r. 1960 1037 Kčs měsíčně (50,8 %), v r. 1967 1112 Kčs (52,5 %).

Přestavba dělnických mzdových soustav v letech 1959–1960 splnila jen částečně předpokládané cíle. Přispěla k mzdovému vzestupu, k zpevnění pracovních norem, k zvýšení rozpětí mezi stupni mzdových tarifů, a odhalila nepříznivou kvalifikační strukturu a úroveň dělníků. Kromě toho zdůraznila nutnost rázně zlepšit pracovní prostředí, varovně upozornila na nevyhnu-

47 Zvláště nepříznivě se až do roku 1967 vyvíjela relace ve zdravotnictví, v r. 1957 činily platy 87,7 % mzdy v průmyslu, v r. 1966 klesly na 83,1 %, teprve platové úpravy v r. 1967 přinesly zvýšení na 88,1 %.

Průměrné měsíční mzdy pracovníků v těžkém (A) a lehkém (B) průmyslu:

	A	B	rozdíl v Kčs
1960	1556	1180	376
1967	1772	1357	415

Mzdový vzestup 1960–1966 v % (průměrné měsíční mzdy)

výrobní sféra	nevýrobní	průmysl	stavebnictví	obchod
113,2	110,2	111,6	115,7	109,9
v Kčs 184	132	168	239	120

Fr. Molek, *Naléhavost nové platové úpravy ve zdravotnictví*. In: *Práce a mzdy*, 1969, č. 4, s. 183. – 25 let socialistické výstavby, Praha 1973, s. 152–153.

48 Vzestup měsíční mzdy v letech 1960–1967 o Kčs: průmysl – 203, doly – 235, hutě – 204, strojírenství – 210, textilní průmysl – 160, sklářský – 146, potravinářský – 172. Rozdíl mezi mzdami v dolech a v textilním průmyslu: v r. 1960 1037 Kčs měsíčně (50,8 %), v r. 1967 1112 Kčs (52,5 %).

telnost zavádění nové techniky, neboť intenzita práce, zejména v lehkém průmyslu, už přesáhla únosnou míru a vedla k hrozivému vyčerpávání pracovní síly.

Původní záměr odstranit nebo podstatně zmírnit mzdovou nivelizaci splnila mzdová přestavba nedostatečně a navíc měla takové mezery, že umožňovaly nivelizaci v příštích letech posílit. Mzdová diferenciacie totiž vypadala tak, že většina dělníků byla zařazena do středních tarifních tříd. Tento vývoj byl na jedné straně důsledkem obavy politických míst, aby ráznější mzdová opatření nerozrušila sociální základnu jejich politiky, na druhé straně zrcadlil spojitost mzdové politiky s reformou ekonomického řízení. A již s prvními kroky ekonomické reformy v letech 1966–1967 došlo k výraznějšímu mzdovému pohybu. Negativní vliv mzdové nivelizace na ekonomický vývoj se záhy po mzdové přestavbě v roce 1960 ohlašoval stále silněji.⁴⁹

Životní úroveň rodin s více dětmi zůstávala i během desetiletí 1957–1967 nejvážnějším sociálním problémem s varovnými důsledky: s nepřetržitým poklesem porodnosti, která se v letech 1964–1967 pohybovala kolem 15 % na 1000 obyvatel, a s poklesem početnosti rodin (v roce 1950 byla průměrná velikost rodin 3,36 členů, za deset let 3,3 a koncem šedesátých let 3,08). Sociální příspěvky rodinám s více dětmi se sice nepatrně zvýšily, nikoli však v rozsahu, který by podstatně zmírnil rozdíly v příjmech na jednoho člena domácnosti. Vzestup mezd a počtu zaměstnaných žen a tím i rodin s dvěma příjmy příznivě ovlivnily sociální postavení jen části domácností s dětmi a projevily se v jejich omezeném posunu do vyšších příjmových pásem. Avšak více než jedna čtvrtina rodin s dětmi (26,7 %) měla jen jeden příjem.

V uvedeném desetiletí se tedy průměrné příjmy domácností s dětmi ve srovnání s bezdětnými rodinami zlepšily jen nepatrně. Zvláště u domácností se třemi a více dětmi byl nepříznivý rozdíl pronikavý a dokonce

49 Plnění výkonových norem v průmyslu: červen 1958 na 185,9 %, z toho těžké strojírenství na 236 %, bezprostředně po mzdové přestavbě na 110 %.

Průměrná měsíční tarifní mzda v jednotlivých tarifních třídách a počet dělníků v nich, duben 1967:

třída	1	2	3	4	5	6	7	8
průměrná mzda								
měsíční v Kčs	705	770	910	1083	1330	1541	1801	2217
počet dělníků								
v tisících	2	42	243	412	406	333	171	42
v %	0,12	2,54	14,72	24,96	24,59	20,17	10,35	2,59

se zvětšoval. Právě většina těchto domácností patřila do skupiny s příjmem na hlavu hluboko pod životním minimem. V roce 1965 mělo 297 000 domácností s dětmi (tj. přes milion osob) měsíční příjem na hlavu pod 400 Kčs, pětina z nich (a přes 50 % osob) měla tři a více dětí.⁵⁰

Rovněž druhý vážný sociální problém – životní úroveň důchodců – zůstal fakticky neřešen. Zvýšení důchodů v letech 1960–1967 v měsíčním průměru o 65 Kčs (o 13 %) stěžejí vyrovnalo vzestup životních nákladů. Z 2,694 milionu důchodců žilo téměř 30 % (775,8 tisíc) pod úrovní životního minima, z toho 5 % (124 000) v bídě (200 Kčs měsíčně na hlavu), a příjmy dalších 34,4 % domácností se pohybovaly kolem životního minima. Pouze 16 % rodin překračovalo výrazněji průměrný příjem, v podstatě šlo o pracující penzisty.⁵¹

50 Živě narození na 1000 obyvatel: 1964 – 17,2, 1965 – 16,4, 1966 – 15,6, 1967 – 15,1, 1968 – 14,9.

Počet domácností s nezaopatřenými dětmi (1965) v tisících:	počet dětí				
	1	2	3	4	5 a více
domácností	918,8	855,7	315,4	99,5	59,6
příjem na hlavu pod 400 Kčs	v tisících		v %		
počet domácností	207,5		9,2		
	Příjem pod 400 Kčs měsíčně na hlavu:				
domácnosti s	3	4	5 a více dětí		
1958	45	67,1	81,4		
1965	14,4	29,2	59		
	400–600 Kčs				
1958	45,3	29,6	17,9		
1965	52,3	57,6	37,1		

Růst průměrného měsíčního příjmu na 1 osobu v domácnostech zaměstnanců v Kčs

	počet nezaopatřených dětí					
	0	1	2	3	4	5 a více
1958	855	643	524	432	368	318
1960	889	688	562	467	415	347
1965	1028	809	658	542	472	394
1958 = 100	120,3	125,7	125,5	125,5	128,4	124,0

M. Kučera, Příjmy domácností s nezaopatřenými dětmi (Mikrocensus 1966). In: *Demografie*, 1969, č. 1, s. 10-21; J. Ambrož, Vývoj sociálního zabezpečení v souvislosti s demografickým vývojem. In: *Tamtéž*, 1969, č. 4, s. 312; Pohyb obyvatelstva v Československu v letech 1964-1969. In: *Tamtéž*, 1970, č. 1, s. 80.

51 SR 1975. – M. Kučera, Příjmy domácností s nezaopatřenými dětmi. In: *Demografie*, 1969, č. 1, s. 17. – B. Jančarová, Životní úroveň důchodců a ceny. In: *Finance a úvěr*, 1974, č. 3, s. 172-176. – *Vývoj společnosti ČSSR v číslech*, Praha 1975, s. 145.

Bytová situace doznala jen nepatrných změn. Poměr nových bytů a sňatků se vyvíjel stále nepříznivě. Vzestup bytové výstavby zahájený v roce 1955 trval pouze do roku 1962 a pak šest následujících let klesal. Také investice do bytového hospodářství po zvýšení v druhé polovině padesátých let v dalším období prudce poklesly. Míra přeplněných bytů (34,2 % v r. 1961) se tak téměř neměnila a přechod obyvatel z venkova do měst ustal.⁵²

Rozdíly v sociálním postavení obyvatel českých zemí a Slovenska se ve sledovaném desetiletí vyvíjely rozporně. Ve mzdovém pohybu se prosazovala tendence k pozvolnému vyrovnávání. Průměrné mzdy pracovníků průmyslu stoupaly na Slovensku nepatrně rychleji než v českých zemích, takže v roce 1967 zde byla mzda o 3,7 % vyšší, přičemž zvýšení v důsledku rozdílné struktury průmyslu činilo 1,9 % a skutečný rozdíl v úrovni mezd 1,8 %.

Tendenci k zmiřňování rozdílů v úrovni mezd nepříznivě ovlivnily příjmy pracovníků v zemědělství. V období 1960–1963 probíhala ve slovenských horských oblastech opožděná vlna kolektivizace a měla pro rolníky – jako v letech předchozích – katastrofální důsledky. Kromě toho hospodářská krize 1961–1963 a řada politických rozhodnutí způsobovala pokles příjmů v zemědělství. Většina členů nově založených JZD žila pod úrovní životního minima a mnohé rodiny opět v bídě. Přes 330 000 slovenských rolníků reagovalo v letech 1955–1967 na kolektivizaci odchodem do jiných výrobních odvětví. Teprve v roce 1964 se počala měnit oficiální politika vůči JZD, lepší se jejich finanční situace a zvyšovaly se příjmy jejich členů. Nepříznivý vývoj zemědělství zpomalil vyrovnání „národních rozdílů“ v příjmech na obyvatele. Přesto se peněžní příjmy v období 1955–1966 zvyšovaly na Slovensku ročně o víc než 5 %, v českých krajích o 4 %. Rozdíl příjmu na jednoho obyvatele v roce 1955 činil 31,5 %, v roce 1967 21,8 % (české země 10 784, Slovensko 8430 Kčs). Tendence k vyrovnání se prosazovala i ve struktuře výdajů a ve spotřebě potravin, průmyslového zboží i ve vybavení domácností.

52	1955–59	1960–64	1965	1966	1967
počet uzavřených sňatků	512 823	541 475	122 269	115 724	119 828
dokončených bytů	289 055	404 509	77 818	76 526	79 207
% bytů ke sňatkům	56,3	74,7	69,3	66,1	66,1
Rozdělení obyvatel podle velikosti obcí					
	obce do 2000	2–5000	5–10 000	nad 10 000	
1950	48,7	14,2	7,4	29,7	
1965	42,8	16,3	8,7	32,5	

SR 1960, SR 1970.

Pozoruhodný rozdíl byl v relativně vyšších výdajích za stavebniny, což odpovídalo rozsáhlejší výstavbě rodinných domků na Slovensku; v letech 1956–1960 se rodinné domky podílely 60 % na počtu dokončených bytů, v následujícím pětiletí 49,3 % a poté 43,8 %. S rozsáhlou výstavbou rodinných domků byla spojena značně vyšší zadluženost na jednu osobu na Slovensku (1960 – 199 Kčs, 1965 – 393 Kčs) než v českých zemích (165 a 266 Kčs). Mírné vyrovnávání národních rozdílů během let 1957–1967 působilo jako trvalý trend, avšak zásadní změnu ještě neznamenalo.⁵³

V předvečer výbuchu společenské krize sice přežívaly tíživé sociální problémy, ale vzhledem k celkové vyrovnanosti sociálního systému se nestaly zdrojem konfliktů ani bezprostředním podnětem či příčinou krize. Pro hromadění konfliktů a krizových prvků od druhé třetiny šedesátých let a pro výbuch a průběh krize měly větší význam sociální přesuny jiného druhu.

Věkové složení téměř 14,5 milionů obyvatel ukazovalo, že 47,8 % nezažilo nebo nedokázalo pochopit zrod komunistické moci v únoru 1948. Dalších téměř 6 % mělo tehdy 10–15 let, o něco víc 15–20 let, více než 35 % obyvatel bylo ve věku mezi 20–25 lety a přes 6 % nad 50 let. Nejpočetnější skupinu tedy tvořili občané, kteří přímo nepoznali demokratický režim a kteří měli zkušenosti – i když rozdílné – jen s komunistickou mocí a jejichž politické vědomí se formovalo jak pod vlivem oficiální ideologie, tak pod vlivem rodičů, kteří byli pamětníky a z velké části příznivci předválečné demokracie. Přes 40 % neprožilo nebo si politicky neuvědomovalo první společenskou krizi 1953–1957 a odhalení Stalinových zločinů. Nicméně skupina politicky aktivních obyvatel (ve věku 20–65 let) byla

53	Průměrná mzda v průmyslu, české země v % Slovenska							
	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	
	104,6	104,7	104,9	104,6	104,4	104,1	103,7	
	Průměrná hodinová mzda v Kčs podle tarifních tříd:							
	tarif. třída	3	4	5	6	7	8	celkem
	ČSR	5,95	6,91	8,38	9,57	11,03	14,45	8,3
	SSR	5,71	6,9	8,16	9,32	10,54	12,98	7,9
	Dokončené byty, roční průměr							
	1956–1960	z toho v rod. domcích		%	1961–1965	v rodin. domcích		%
	ČSR	181 985	37 142	20,41	246 215	39 825	16,17	
	SSR	132 046	80 035	60,61	162 346	80 028	49,29	

Dlouhodobé tendence v mzdovém vývoji v průmyslu ČSR a SSR. In: *Práce a mzdy*, 1970, č. 11, s. 492. – Pavlenda, V.: *Ekonomické základy socialistického řešení národnostnej otázky v Československu*, Bratislava 1968, s. 157, 404, 407. – SR 1960, SR 1970. – Srv. poznámku č. 102.

v roce 1967 početná – 59,47 % (přes 8,5 milionů) a z nich bylo v únoru 1948 48,9 % starších dvaceti let.⁵⁴

V šedesátých letech zaznamenala důležitá změna skupina dělníků, zejména průmyslových. Jejich počet se sice nadále zvětšoval, ale tempo přírůstku se velice zpomalilo; v letech 1960–1966 přibýlo v průmyslu 172 000 (nejvíce ve strojírenství – 87 000) a ve stavebnictví 15 000 dělníků. Hlavním zdrojem nových sil byl dorost a ženy, přechod ze zemědělství zřetelně poklesl. Zároveň se zmenšil pohyb dělníků, a to o víc než o polovinu ve srovnání s polovinou padesátých let. Mobilita dělníků se všestranně omezila a osazenstvo podniků se relativně stabilizovalo. Hlavní příliv učňů a žen výrazně poznamenal vnitřní strukturu dělnické skupiny. Podíl žen v roce 1967 se pohyboval kolem 40 %, mezi nimi bylo vysoké procento nekvalifikovaných, zejména mezi staršími třiceti let. Také průměrný věk dělníků se snížil na 36,3 let. Ve strojírenství, textilním a kožedělném odvětví byl ještě nižší.

Od druhé poloviny padesátých let se měnila kvalifikační struktura dělníků. V roce 1967 bylo ve všech oborech národního hospodářství 51 % dělníků a provozních pracovníků (2084 tisíc) vyučených, z nich více než polovina pracovala v oboru, ve kterém se vyučila. Největší posun v tomto směru zaznamenali dělníci v průmyslu. Každý rok přicházelo průměrně více než 50 000 mladých vyučených dělníků; za sledované období šlo téměř o tři čtvrti milionu. Polovina průmyslových dělníků se tedy vyučila po roce 1948. Celkem už dvě třetiny dělníků do 30 let a více než třetina dělnic byly vyučeny. Největší růst počtu kvalifikovaných dělníků se od roku 1959 projevil ve strojírenství, elektrotechnickém a chemickém průmyslu a ve stavebnictví. V těchto odvětvích se podíl vyučených v oboru pohyboval mezi 70–80 %. V roce 1967 bylo zařazeno do 4.–8. tarifní třídy, tj. do třídy vyžadující kvalifikaci, 82,6 % (1,362 milionu) průmyslových dělníků, z toho vysoce kvalifikovaných bylo 13 % (v 7. a 8. třídě přes 213 tisíc).

Také vzdělání dělníků se zvýšilo, přes 56 % jich mělo základní vzdělání s vyučením, 21,5 % základní vzdělání, téměř 9 % střední a nižší odborné, a pouze 13,5 % nemělo dokončené základní vzdělání. Téměř polovina dělnic měla naopak vzdělání jen základní, další čtvrtina základní s vyučením, kolem 20 % neukončené vzdělání základní. V šedesátých letech se tvořilo nové jádro kvalifikovaných dělníků s převahou generace, která vyrostla po únoru 1948. V souvislosti s akcentem na technický rozvoj vzrůstala prestiž

54 SR 1968, SR 1969.

vzdělání a kvalifikace i v dělnických povoláních. A také zájem kvalifikovaných dělníků o další zvyšování kvalifikace.⁵⁵

Během uvedeného desetiletí se naopak téměř nezměnil charakteristický rys československých dělníků – spojení s vesnicí. A to i přesto, že dělníků bydlících ve velkých městech přibýlo – koncem šedesátých let bydlelo v šesti průmyslových střediscích kolem 533 000 dělníků, v roce 1961 458 300 – žilo v českých zemích 38 % a na Slovensku dokonce 60 % dělníků na venkově. Do zaměstnání mimo své bydliště dojíždělo v českých zemích 47,2 % (přes 1 789 000) a na Slovensku dokonce 57,1 % (604 000) dělníků. Celkově dojíždělo v ČSSR do zaměstnání přes 2,63 miliony zaměstnanců. V roce 1967 převažovali dělníci, jejichž původní profese byla dělnická, zatímco z hlediska jejich sociálního původu pocházela většina z rodin nedělnických.⁵⁶

Také politická a veřejná činnost dělníků doznala v šedesátých letech změn. Počet dělníků organizovaných v KSČ nadále klesal, takže v roce

55 *Rozvoj československého průmyslu*, SEVT, Praha 1962. – Věková struktura dělníků v průmyslu ČSR. In: *Práce a mzdy*, 1970, č. 2, s. 81. – SR 1967. – Charvát, F., (Linhart, J.), Večerník, J.: *Sociálně třídní struktura Československa*, Praha 1978, s. 80, 133.

Vývoj kvalifikace průmyslových dělníků (v %)

kvalifikovaní v 3.–8. tarif.	30.1.1959	31.8.1962	1.1.1968
třídy z toho ve 4.–5. v 6.–8.	82,2	80,9	97,3
		50,7	49,5
		30,2	33

Vysoce kvalifikovaní – 7.–8. třída – k 1.1.1968 (v % v oboru):
odvětví paliv – 32, chemie – 12,3, strojírenství – 12, textil – 6, sklo – 10,2, potraviny – 6,5.

56 *Statistika*, 1974, s. 242. – B. Filipcová, Utváření socialistického způsobu života a změny sociálně třídní struktury. In: *Sociologický časopis*, 1976, č. 4, s. 384. – Údaje se týkají měst Praha, Plzeň, Brno, Ostrava, Bratislava, Košice.

Podle šetření v r. 1967 bylo v % dělníků

vyučení dělníci	původním povoláním	z r o d i n			JZD
		dělnických	inteligence	samostat.	
zaškolení	94	62	11	22	2
nevyučení	84	54	8	33	2
zemědělství	79	49	5	45	1
	75	44	1	50	3

Ze slovenských dělníků, kteří zaznamenali zvláště velký početní vzestup, bylo v r. 1967 už 82,9 % dělníky původním povoláním, ale jen 51,9 % pocházelo z dělnických rodin. Charvát a kol., *Sociálně třídní struktura*, s. 118.

1966 už činil jen 557 999, tj. 14,8 % všech dělníků a 32,9 % všech členů KSČ. Navíc tu bylo 216 000 dělnických důchodců, tj. 12,8 % členů KSČ, jichž ročně přibývalo zhruba deset tisíc. Nejvíce dělníků-komunistů bylo v odvětvích těžkého průmyslu.

Rychlé stárnutí strany, zejména jejich dělnických členů, podnítilo nábořové akce mezi mladými dělníky. V letech 1962–1965 se do KSČ přihlásilo 88 700 dělníků, z toho přes 76 300 tisíc mladších 35 let. Přestože stále velký podíl dělníků v KSČ tvořili členové z let 1945–1947, už se jim téměř vyrovnali členové z let pozdějších (41,6 %). Od šedesátých let se zvyšoval podíl dělníků ve stranických, odborových a mocenských volených orgánech. Při volbách se obnovovala průměrně čtvrtina členů, skoro polovina ve funkcích přetrvávala tři i více volebních období.

Přes početní růst mladších a kvalifikovaných dělníků v KSČ si stále vysoký podíl a vliv udržovali méně kvalifikovaní a nekvalifikovaní z doby rychlého extenzivního růstu zaměstnanosti (kdy představovali 41 % dělníků v KSČ) a z preferovaných odvětví těžkého průmyslu. Tato skupina neměla zájem na strukturálních změnách výroby, neboť se obávala, že to ohrozí její sociální pozici a jistoty.

Poněkud jinak vypadal poměr mezi oběma skupinami celkově, nejen v KSČ. Početná a dynamicky rostoucí skupina kvalifikovaných a mladších dělníků byla sociálně zainteresovaná na počínající ekonomické reformě – na strukturální přeměně výroby a její přestavbě na vědeckotechnickou bázi a na změně ekonomického řízení –, neboť od ní očekávala uplatnění své kvalifikace. Právě z této skupiny se rekrutovalo nejvíce dělnických příznivců a aktivních zastánců reformy ve stranických, odborových i v jiných institucích.⁵⁷

V šedesátých letech se také v mnohém a neméně významně změnila i inteligence. Její řady se rozmnožovaly velmi dynamicky, vyškolených odborníků přibýlo 323 000, tj. o 41 % k roku 1960, a v roce 1967 jejich počet přesáhl milion o více než sto tisíc. Z téměř čtvrt milionu absolventů vysokých škol bylo kolem 70 000 nových (tj. o 42,9 % více) a jejich podíl na celkovém počtu vysokoškoláků dosáhl jedné třetiny. Z téměř 890 000 ab-

57

Počet dělníků v KSČ:

1956	1958	1960	1962	1966
514 082	496 243	554 267	597 825	557 948

V letech 1962–1966 bylo 29 852 dělníků ze strany vyloučeno.

Rozvoj společnosti mezi XII. a XIII. sjezdem KSČ.

solventů středních odborných škol bylo nových přes 255 000 (tj. vzestup o 40 %) a jejich podíl na celkovém počtu středoškolsky vzdělaných odborníků činil kolem 30 %. V roce 1966 bylo z 1000 pracovníků v hospodářství 167 odborníků. Rovněž se zvýšil počet studujících na vysokých školách, a to o 30 420, tj. o 46,4 % (v denním studiu bylo zapsáno 95 800, ve všech formách studia 140 000 studujících).

Nejvíce odborníků soustřeďovala sice průmyslová centra, ale jejich počet stoupl také v menších obcích, kde silně ovlivňovali společenský život. V obcích do 500 obyvatel bylo v roce 1946 z lidí ekonomicky činných 6 % duševních pracovníků, v roce 1967 přes 15 %, v obcích od 500 do 1000 obyvatel jejich podíl vzrostl z 8 % na 20 %, v obcích s 1000–2000 obyvateli ze 7,5 % na 22,5 %.⁵⁸

Přírůstek odborníků se promítl ve struktuře řídicího a správního aparátu. V kategorii technicko-hospodářských pracovníků se nezadržitelně prosazovala tendence k vyšší kvalifikaci. Celkově se snížil podíl praktických se základním vzděláním: z 57,5 % v roce 1955 na 27,7 % v roce 1966. Nejvíce stoupl podíl absolventů s vyšším středním odborným vzděláním – z 15 na 32,6 %, méně se vzděláním vysokoškolským – z 6,5 na 8,9 %.

Pro posun v kategorii technicko-hospodářských pracovníků bylo charakteristické to, že mladí odborníci nastupovali do nižších řídicích funkcí, ve kterých už v roce 1966 dosáhli rozhodující převahy (šlo o hlavní inženýry, vedoucí technických útvarů, vedoucí výrobních provozů, mistry, inženýrsko-technické pracovníky v provozu). Méně výrazný pokles nevyškolených byl naopak na krajních pólech: u ředitelů podniků a jejich náměstků (i když také zde šlo o změnu znatelnou) a u administrativních úředníků. Největší skok se udál v letech 1964–1967.

Přes prudký vzrůst počtu odborníků neměla ještě v roce 1966 téměř polovina hospodářsko-technických pracovníků požadované odborné vzdělání. Podobně proběhl i příliv vyškolených pracovníků do centrálních řídicích institucí – do hospodářských ministerstev – a do správního aparátu, kde v polovině šedesátých let měla už jen třetina pracovníků pouze základní vzdělání.

Z hlediska odvětví vypadal přírůstek odborníků ve sledovaném desetiletí takto: více než trojnásobně se zvýšil počet vysokoškoláků v přírodních a společenských vědách, ve školství, osvětě a umění. Víc než dvaapůlkrát

58 SR 1975. – M. Katriak, K procesu socialistického rozvoje československé dediny. In: *Sociologický časopis*, 1978, s. 139.

v elektrotechnickém, strojírenském a hutním průmyslu. V oboru ekonomiky, práva a zdravotnictví stoupl počet vysokoškoláků o polovinu, v potravinářském průmyslu jen o čtvrtinu, v ostatních odvětvích se počet vysokoškoláků zdvojnásobil.

Čtyřnásobný vzestup středoškolsky vzdělaných odborníků zaznamenaly oblasti elektrotechniky, hutnictví, chemie a zemědělství, nejmenší vzestup školství, potravinářský průmysl, doprava a spoje.

Co do úrovně vzdělání byly na předním místě justice, zdravotnictví, vědecké ústavy, školy a oblast umělecká. Ve středu pole byli technicko-hospodářští pracovníci a nejnižší úrovně vzdělání dosahovali pracovníci v zemědělství, vedoucí pracovníci státní správy, společenských organizací a zvláště pak administrativní úředníci.

Příliv mladých odborníků ovlivnil postavení nové inteligence se základním vzděláním, která vznikla ofenzivním nástupem dělníků do řídicích funkcí po únoru 1948. Její podíl poklesl na 30 %; ve skutečnosti byl ovšem vyšší, neboť mnozí si chybějící vzdělání během let doplnili. Vcelku zůstávala nová inteligence hlavní sociální oporou režimu a pouze část jejich příslušníků patřila mezi příznivce společenských reforem. Příliv mladých odborníků a zejména objektivně rostoucí nároky a důraz na kvalifikaci vyvolal v řadách inteligence napětí. Početná skupina mladé inteligence, vychovaná už po únoru 1948, patřila k hlavním příznivcům a aktivním prosazovatelům společenských reforem, především, i když ne pouze, ekonomických. Motivem jejich přesvědčení a aktivity v tomto směru nebyly už jen vlastní zkušenosti a poznatky o režimu a jeho řídicí praxi, ale také sociální zájmy. Mladí kvalifikovaní odborníci se chtěli uplatnit ve funkcích, které odpovídaly jejich vzdělání a schopnostem a které byly mnohdy obsazeny funkcionáři s neodpovídající kvalifikací. Každý šestý vysokoškolák (43 % bylo mladších než 30 let) pracoval v nižší funkci, než pro kterou byl připravován. U středoškoláků šlo o každého pátého, z nich kolem 60 % do 30 let.⁵⁹

59

Kvalifikace odborníků v průmyslu (v %):

	1957		1960		1966	
	A	B	A	B	A	B
vedoucí techn. útvarů	64,6	35,4	66,5	33,5	85,5	14,5
funkční útvary	57,8	42,2	63,5	36,5	82,7	17,3
vedoucí výrob. provozů	57,2	42,8	53,4	46,6	72,3	28,7
mistři	28	72	63,4	36,6	60	40
ostatní technicko-hospodářští v provozu	48,8	51,2	53,8	46,2	75	25
ostatní (úředníci)			42,3	57,7	62,6	37,4

A – absolventi vysokých a středních škol, B – základní vzdělání.

Přírůstek kvalifikovaných odborníků se promítl také v politické oblasti. V letech 1958–1966 se počet technicko-hospodářských pracovníků v KSČ zvýšil téměř dvojnásobně (o 90 %) a s 284 200 členy představovali druhou nejpočetnější skupinu KSČ (18,4 % členů). Absolventů vysokých škol přibývalo v KSČ za léta 1962–1966 30 340 (tj. 43 %), absolventů středních škol s maturitou 66 330 (39 %). Příslušníci inteligence tvořili důležitou část funkcionářských sborů KSČ a společenských organizací, např. 37,2 % členů výborů závodních organizací KSČ v roce 1966 bylo z řad technicko-hospodářských pracovníků, z toho 20 % zastávalo funkce předsedů. Obdobný obraz poskytovalo i rozdělení funkcí v odborech a národních výborech.⁶⁰

Změny, které v šedesátých letech prodělaly obě hlavní skupiny zaměstnanců – dělníci a inteligence – měly společné rysy: Velmi vzrostl počet mladých a kvalifikovaných odborníků, vyškolených po roce 1948; stále silněji se projevoval jejich vliv ve společenském životě; pronikali do řídicích struktur, zejména do jejich nižších článků; jejich sociální zájem – uplatnit svou kvalifikaci – a vlastní zkušenosti s režimem je přiváděly mezi zastánce společenských reforem, takže se stávali jejich hlavní sociální základnou, velká část i hlavní oporou a silou při jejich prosazování; z jejich řad vyšlo mnoho „bojovníků“ za reformy. Na pracovištích i ve funkcích se spojovali s reformátory ze starší generace. Úsilí o prosazení stejných záměrů je sjednocovalo, jejich hlas v řídicích strukturách a v orgánech společenských institucí zazníval stále častěji a důrazněji.

Odpůrci reforem nebo příznivci jen nepatrných změn pocházeli ponejvíce z řad vedoucích funkcionářů řídicích struktur a společenských organizací na všech stupních. Zvláště silné zastoupení měli v jejich aparátu a v orgánech a aparátu komunistické strany. Šlo o funkcionáře sociálně spjaté s minulostí a závislé na existující podobě režimu. Sociální oporu si udržovali mezi příslušníky nové inteligence a u části zaměstnanců preferovaných průmyslových odvětví.

K obrazu československé společnosti v polovině šedesátých let patří i dvě skutečnosti, které přispěly ke společenské a politické krizi režimu:

Podíl hospodářsko-technických pracovníků, kteří nesplňovali předepsané vzdělání v r. 1966 – celkem 49,2 %: ředitelé podniků 46,2, mistři 48,6, úředníci 59,85, vedoucí výrobních provozů 44,5. *Zprávy a rozborů ÚKLKS*, 1963, *Zprávy a rozborů*, 1968, řada Práce, č. 14. – *Statistika*, 1972, s. 159–162 (J. Snížek).

60 *Rozvoj společnosti mezi XII. a XIII. sjezdem KSČ.*

Dosud uzavřená společnost se počala otvírat na Západ. Svědčí o tom počet vydávaných knih a článků západních autorů, uvádění západních filmů, divadelních her, rozšiřování informací o západním světě, kontaktů úředních i odborných, a to jednotlivců i institucí, turistika na Západ, možnost srovnávat stav společnosti, ekonomiku a způsob života doma a v cizině.⁶¹ Druhá skutečnost – v roce 1967 se počaly projevovat důsledky ekonomické reformy, dva roky postupně zaváděné. Růst mezd značně utlumil původní obavy části zaměstnanců z reformy a napomohl k tomu, že jejich příznivců přibýlo. Ekonomická reforma, kromě jiného, dávala podněty k přestavbě výroby na vědeckotechnickou bázi a patřila k nejvýznamnějším záměrně řízeným krokům na cestě k moderní průmyslové společnosti.

Československá reforma 1968/69

Sociální problémy nebyly ani bezprostředním podnětem, ani ústředním bodem československé reformy 1968/69. Nicméně hrály důležitou roli i přesto, že zůstávaly u veřejnosti zastíněny mnohem dramatičtějším vývojem politických událostí. Spolu se změnami politickými a ekonomickými vedlo i proměněné sociální složení aktivního obyvatelstva k všeobecnému úsilí o urychlený přechod k moderní průmyslové společnosti s demokratickými principy. A naopak, politická atmosféra 1968–1969 umožňovala veřejně apelovat a vynucovat si řešení nahromaděných sociálních problémů, a tak oslabovat sociální nespravedlnost. Sociální opatření, vládou přijatá a připravovaná nebo na ní požadovaná a prosazovaná, přispívala vedle hlavních politických motivů k tomu, že příznivců reformy 1968/69 přibývalo. Připoutala značnou část dělníků a možno říci, že byla první formou jejich zapojení či účasti na společenském pohybu té doby.

61	Počet občanů, kteří cestovali do zahraničí, v tis. a v %:			
	celkem	%	do kapital. států	%
1965	1740	100	168	100
1966	1964	112,9	209	124,3
1967	2394	121,9	303	144,8

Anketa z r. 1965 potvrdila, že přes 20 % posluchačů rozhlasu poslouchala pořad Svět očima zahraničních zpravodajů, nejvíce (24 %) mladí posluchači (19–24 let). *25 let socialistické výstavby od února*, Praha 1973, s. 180. – Z. Kadlecová, Místo rozhlasu v životě posluchačů. In: *Novinář*, 1968, č. 4.

Již první kroky ekonomické reformy vyvolaly v letech 1966–1967 pohyb v sociálním systému: mzdový vzestup v roce 1967 o 5,4 %, přestavbu velkoobchodních cen, umožňující mnoha podnikům nahromadit finanční zásoby i v pracovním fondu, určeném na mzdy a zvýraznění terciární sféry, včetně platových úprav (ve zdravotnictví a školství).⁶² V roce 1968 se v ekonomické reformě pokračovalo, rozšiřovaly se ekonomické nástroje řízení s úmyslem vytvořit pro výrobce tvrdé podmínky podnikání a tak docílit nezbytné strukturální změny, zvýšit efektivnost hospodářství, urychleně převést výrobu na vědeckotechnickou základnu, odstranit trvalý rozpor mezi zdroji a potřebami.

K nejdůležitějším opatřením – pro naše pozorování – patřilo omezení a vyřazení dosavadní mzdové regulace, přenesení pravomoci ve mzdové politice z centrálních úřadů na podniky a zrušení dosavadní závislosti mzdového pohybu na růstu produktivity práce.

Vývoj v sociální oblasti lze v důsledku politických změn členit na dvě etapy: jaro a léto 1968, charakterizovanou aktivitou odborů, a etapu posrpnovou, po sovětské okupaci země. Sociální opatření se realizovala dvojím způsobem: jako vládou schválená a řízená, a jako živelná či vynucená tlakem odborů, prováděná přímo podniky i proti záměrům centrálních institucí.

V letech 1968–1969 vláda schválila nebo už zajišťovala takové množství opatření v sociální oblasti, jako nikdy předtím. Šlo o zkrácení pracovní doby, o zvýhodnění přesčasové práce a práce ve volných dnech, o mzdové úpravy a vyšší investice v terciární sféře – ve zdravotnictví, školství, obchodě, sociálním zabezpečení, o výrazné zvýšení státních podpor pro bytovou výstavbu, o zvýšení přídavků na děti a nízkých důchodů, o prodloužení mateřské dovolené, o úpravu dávek v nemoci a v mateřství, o odškodnění rehabilitovaným obětem politických procesů.⁶³

62 Zůstatky ve fondu pracujících na 1 zaměstnance v Kčs:			
rok	hospodářství	průmysl	stavebnictví
1967	692	914	1135
1968	643	800	924

E. Moravec, Dosavadní vývoj mezd a protiinflační hospodářská politika. In: *Práce a mzdy*, 1968, s. 383.

63 Ve státním rozpočtu na r. 1969 se předpokládal vzestup neinvestičních výdajů: školství – 12 %, zdravotnictví 8,7 %, sociální zabezpečení 19,9 %, nemocenské pojištění 22,1 %; na investice do uvedených odvětví 17,5 mld. Kčs, tj. o 2,5 mld. víc než v r. 1968. Státní podpora bytové výstavby v r. 1969 činila 9,9 mld. Kčs.

V prvních měsících 1968 se probudily z politického spánku odbory a počínaly plnit svou společenskou roli ochránce a mluvčího sociálních zájmů zaměstnanců. V jejich řadách se rychle šířila nespokojenost s dosavadní mzdovou politikou, která odpovídala staré ekonomické koncepci a struktuře – privilegovala odvětví těžkého průmyslu a některé profese, podceňovala ostatní. Po desetiletí nahromaděná nespravedlnost vybuchla s neočekávanou silou, rychle se množily mzdové požadavky, zejména dosud podceňovaných odvětví, motivované většinou jako odčinění minulých křivd. Hlavním požadavkem bylo přiblížení mzdové úrovně ve všech průmyslových odvětvích průměrné mzdě v průmyslu nebo ve strojírenství. Zaměstnanci v nevýrobních odvětvích požadovali velké množství úprav, které by odstranily zaostávání za růstem mezd ve výrobních odvětvích. Celkové mzdové požadavky, které odbory zaregistrovaly, by si byly vyžádaly 20 miliard Kčs; nemožnost jejich okamžité realizace si uvědomovala politická místa i odboroví funkcionáři. Zaměstnanci a nižší odboroví funkcionáři se však domáhali okamžitého splnění mzdových požadavků a v řadě závodů hrozili stávkou.

Vláda byla vystavena tlaku hrozící mzdové krize a stávkové vlny. V červenci rozhodla o urychlení mzdového vývoje v nejkřiklavějších případech: ve spotřebním a potravinářském průmyslu, v dopravě a v některých oborech nevýrobní sféry. Opatření znamenala ústup od dosavadní koncepce postupných změn v mzdové struktuře a stupňovala tempo růstu průměrné nominální mzdy zaměstnanců z předpokládaných 4,3 % na 4,8 %.⁶⁴

Tento ještě kontrolovaný a řízený mzdový pohyb dostal nové impulsy sovětskou okupací v srpnu. Tlak na mzdy neobyčejně zesílil a motivy mzdových požadavků se změnily. Byly politické, nešlo už o odčinění minulých křivd, ale vyšší mzdy požadovala všechna hospodářská odvětví. Rozhodujícím faktorem byla nejistota a obava z politické a hospodářské budoucnosti, která se měnila v otevřenou krizi důvěry v možnost příznivého vývoje, v psychózu strachu z prudkého růstu cen, z měnových opatření a z celkového snižování životní úrovně. Postupně přitom slábla účinnost podnětů, které před a ještě krátce po sovětské okupaci podněcovaly pracovní výkon a zájem o práci.

64 K. Poláček, K novému vývoji mzdové politiky. In: *Práce a mzdy*, 1968, č. 5, s. 193; E. Moravec, Dosavadní vývoj mezd a protiinflační hospodářská politika; In: *Tamtéž*, 1968, č. 9, s. 383; E. Moravec, Byl rok 1968 rokem mzdové exploze? In: *Tamtéž*, 1969, č. 3, s. 116-117. – Derco – Kotlaba, *Mzda*, s. 222-223.

Prudký mzdový vzestup začal ve třetím čtvrtletí 1968, v dalším čtvrtletí se vystupňoval a pokračoval i v roce 1969. Vyznačoval se dvěma fázemi: v první šlo hlavně o růst příplatků k základním mzdám, což mohly snadno provést podniky ze stále značných pracovních fondů; v druhé se projevovala snaha zvýšit tarifní, stálou část mzdy.⁶⁵

Po sovětské okupaci se mzdový vývoj prosazoval takovou silou a směrem, že se vymkl kontrole centrálních institucí. Dohoda mezi vládou a vedením odborů z 11. listopadu 1968 o programu životní úrovně a sociálně politických opatřeních na rok 1969 měla zaručit vzrůst nominálních mezd o 5 %, ale tato hranice byla již v prvních měsících značně překročena. Vytvořil se stav, kdy dřívější administrativní způsob řízení mzdového vývoje fakticky neexistoval, rozhodující pravomoc přešla na podniky, a ekonomické nástroje, které si centrum vytvořilo k ovlivňování mzdového pohybu, se staly v době politické krize a krize důvěry po sovětské okupaci neúčinné.

Změny v sociální oblasti řešily nejen dřívější naléhavé problémy (bytová nouze, rodiny s více dětmi, penzisté, nesoulad ve mzdové struktuře), ale vcelku a dlouhodobě příznivě ovlivnily postup k moderní průmyslové společnosti. Užitý národní důchod dosáhl v roce 1968 242,9 mld. Kčs (vzrostl o 9,9 %), v roce následujícím 258,1 mld. Kčs (o 6,25 %). Dvě třetiny přírůstku národního důchodu byly použity na růst osobní spotřeby. V investiční činnosti stanula na prvním místě nevýrobní sféra, což ještě spotřební charakter státních výdajů posi-

65 Růst průměrné měsíční mzdy v hospodářství (bez JZD):
1968 1969

čtvrtletí	I	II	III	IV	I	II
Kčs	1671	1677	1718	1928	1847	1851
	zvýšení proti stejnému období roku předchozího v %					
	106,9	105,8	107,4	111,9	109,2	110,3

V prvním pololetí vzrostla proti stejnému období 1968 mzda o 156 Kčs, tj. o 9,3 %. Na zvýšení se podílela: mzdová opatření schválená centrálními orgány – 85,1 Kčs, tj. 5,1 %; opatření provedená podniky – 70,9 Kčs, tj. 4,2 %. E. Moravec, Dosavadní vývoj mezd a protiinflační hospodářská politika. In: *Práce a mzdy*, 1968, č. 9, s. 382-387; K. Poláček, Ke společné dohodě mezi vládou ČSR a ÚRO. In: *Tamtéž*, 1968, č. 10, s. 427-429; Dohoda mezi vládou ČSR a ÚRO o programu životní úrovně a sociálně politických opatřeních na rok 1969. In: *Tamtéž*, 1968, č. 11, s. 476-482; Vývoj zaměstnanosti a mezd v 1. čtvrtletí 1969. In: *Tamtéž*, 1969, č. 6 s. 331; Vývoj zaměstnanosti v 1. pololetí 1969. In: *Tamtéž*, 1969, č. 9, s. 501; E. Moravec, Jaké poučení plyne z vývoje mezd v r. 1969? In: *Tamtéž*, 1969, č. 10, s. 509.

lovalo. Počet pracovních sil v nevyrobních odvětvích se zvýšil téměř o sto tisíc (o 7,15 %, ve výrobní sféře o 3,36 %).⁶⁶

Celková spotřeba obyvatel stoupla v r. 1968 o 18,45 mld. Kčs (9,8 %), v r. 1969 o 15,267 mld. Kčs (7,39 %) a dosáhla 221,638 mld. Kčs. Přestože rostl poněkud rychleji společenský díl spotřeby, byl roční vzestup osobní spotřeby mimořádný – v r. 1968 o 8,7 %, v r. 1969 o 5,5 % a na jednoho obyvatele činil za oba roky 1577 Kčs (17,1 %) na 10 762 Kčs. Ve vývoji příjmů obyvatel znamenala uvedená léta nejen největší kvantitativní, ale i kvalitativní skok.⁶⁷

Příjmy důchodců vcelku stouply v r. 1968 o 10,1 %, v příštím roce o 21 %, tj. o víc než 6,5 miliardy Kčs. Jednak rostl počet důchodců, z 2,803 mil. v r. 1966 na 3,158 mil. v r. 1969, a jednak se zvýšily důchody: důchody zaměstnanců (2,4 mil.) o 11,4–18 %, tj. v průměru měsíčně o 90 Kčs, družstevních rolníků (450 000) zhruba o 35 %, tj. o 100 Kčs a důchody samostatně hospodařících rolníků (133 000) o více než 50 %, tj. o 150 Kčs měsíčně.⁶⁸

Příjmy pracovníků v zemědělství (1,19 mil.) zaznamenaly zvlášť velký vzrůst. Odměny družstevních rolníků a příjmy z prodeje zemědělských výrobků se zvýšily v letech 1968–1969 o 2,886 miliardy korun, tj. o 20 %. V průměru stoupl roční příjem družstevního rolníka o 4000, tj. o 20 %. Měsíční mzda zaměstnanců ve státních zemědělských podnicích (322 000) stoupla o 9,6 %, tj. o 150 Kčs měsíčně a v r. 1969 činila 1788 Kčs. K ještě výraznějšímu mzdovému pohybu došlo v lesnictví (103 000 zaměstnanců): za dva uvedené roky se mzda zvýšila o 18,5 %, tj. o 282 Kčs měsíčně a dosáhla 1806 Kčs.⁶⁹

66 Vzestup zaměstnanosti v letech 1966–1969 (1966 = 100):

	muži	ženy
výrobní sféra	100,8	105,4
nevyrobní sféra	112,7	112,2

Statistika, 1971, s. 26-27 (J. Volf). – *Státní rozpočet a finanční politika na r. 1969*, Praha 1969, s. 3-5. – *SR 1975*.

67 Podíl společenské spotřeby na celkové spotřebě obyvatel (v %): 1967 – 30,9, 1968 – 31,6, 1969 – 32,8. Ernst, *Spotřeba obyvatelstva*, s. 176-177. – *Státní rozpočet*, s. 46-52. – *SR 1975*.

68 *SR 1975*.

69 Vývoj mezd v roce 1968. In: *Práce a mzdy*, 1969, č. 3, s. 219-220; Vývoj zaměstnanosti a mezd v roce 1969. *Tamtéž*, 1970, č. 3, s. 127-129. – *SR 1971*; *SR 1975*.

Vzestup měsíční mzdy v národním hospodářství (5,432 mil. zaměstnanců) činil v r. 1968 131 Kčs (8,1 %), v příštím roce 129 Kčs (7,3 %). Měsíční mzda tehdy dosáhla 1900 Kčs. Podrobnější pohled odhaluje některé charakteristické rysy mzdového pohybu:

1. Pomaleji rostly mzdy ve výrobních odvětvích (v letech 1965–69 o 372 Kčs, tj. 24,3 %) než v nevyrobních (o 440 Kčs, tj. 31,8 %).
2. Z výrobních odvětví zaznamenaly v letech 1967–1969 mzdový skok železniční doprava (210 000 zaměstnanců o 521 Kčs, tj. 29,8 %), spoje (102 000, o 324 Kčs, 22,8 %), maloobchod (186 000, o 339 Kčs, 26,1 %), veřejné stravování (132 000, o 344 Kčs, 27,7 %), zatímco v průmyslu zůstávaly mzdy pod celkovou úrovní – v r. 1968 vzrostly o 107 Kčs (6,7 %), v příštím roce o 108 Kčs (6 %).
3. Mzdový vzestup v průmyslu byl rychlejší v odvětvích výroby spotřebního zboží (v letech 1965–1969 o 339 Kčs, tj. 25,5 %, na 1668 Kčs) než ve výrobě výrobních prostředků (o 310 Kčs, tj. 18 %). Mzdová diference mezi uvedenými odvětvími se snížila ze 77,4 % na 82,3 % v roce 1969.
4. Pod průměrným mzdovým růstem zůstávaly hutě a strojírenství, naopak vysoko nad průměrem byl průmysl potravinářský (200 000 zaměstnanců), textilní (279 000), kožedělný (78 000) a dřevozpracující (90 000).⁷⁰
5. Z nevyrobních odvětví došlo k největšímu mzdovému pohybu ve zdravotnictví (77 000, o 336 Kčs, tj. 23,3 %), školství (244 000, o 257 Kčs, 17,4 %), v komunálních podnicích (177 000, o 184 Kčs, 14,6 %) a ve vědě a výzkumu.

70 V r. 1968 stouply mzdy: v hornictví o 6,6 %, v průmyslu těžkém o 4,8 %, chemickém 5,8 %, spotřebním 8,3 %, potravinářském 11,5 %, ve stavebnictví 11,5 %. V polovině 1969 stoupla mzda ke stejnému období r. 1968 u paliv o 7,6 %, v odvětví skla 12 %, textilu 11 %, kůže 12,5 %, strojírenském 6,5 %, chemickém 6 %.

Průmyslové podniky podle dosaženého tempa růstu mzdy na pracovníka, růst mzdy o %:

rok	0,1–1,9	2–3,9	4–5,9	6–7,9	8–9,9	10 a více %
1968	12	84	209	189	109	112 podniků
z toho spotřební průmysl.	1	-	12	70	49	32
potravinářský	1	-	1	13	20	59
1969	13	70	312	306	128	49

Vývoj mezd v roce 1968. In: *Práce a mzdy*, 1969, č. 3, s. 165-167; Vývoj zaměstnanosti a mezd v 1. pololetí 1969. In: *Tamtéž*, č. 10, s. 500-502. – *SR 1970*.

6. Na mzdovém pohybu se víc než zvýšení základních mezd podílely prémie a odměny a podíly na hospodářských výsledcích podniku. V první polovině roku 1968 dosahovaly v měsíčním průměru 291 Kčs (16,9 % mzdy), v druhé polovině v průmyslu už 323 Kčs (18 %), v prvním pololetí 1969 333 Kčs (17,83 %), v druhém pololetí 1969 458 (19,35 %). Tento vývoj se zastavil až v r. 1975.
7. S tím souvisela už zmíněná etapovitost mzdového pohybu – do sovětské okupace rychlý vzestup v dříve zanedbávaných odvětvích, po srpnu všeobecný tlak na mzdy a též jejich růst.⁷¹
8. Pohyb mezd v r. 1968/69 zastavil dosavadní diferenciaci a zvýraznil mzdovou nivelizaci. Dělnické mzdy rostly rychleji (v r. 1968 o 6,3 %, 1969 o 6,1 % v průmyslu) než platy pracovníků inženýrsko-technických (5,5 % a 4,8 %) a administrativních (5,4 % a 4 %). V důsledku toho se vyvinuly mzdové relace takto:

	1967	1968	1969
dělnické mzdy = 100			
inženýrsko-technické	142,2	140,9	139,7
administrativní	90,2	89,3	88

9. Mzdový pohyb byl takového rozsahu, že pozměnil strukturu zaměstnanců podle výše mzdy. Způsobil výrazný posun k vyšším mzdám a zároveň nenarušil, spíš ještě upevnil dosavadní trend – vývoj ke středu.

Počet příjemců měsíční mzdy⁷²

mzda v Kčs	1968		1970	
	absolutně	%	absolutně	%
do 1400	1350 tis.	28,89	961 tis.	20,26
1400–2000	1803	38,62	1686	35,57
2000–3000	1286	27,53	1426	35,02
nad 3000	231	4,96	434	9,15

- 71 Vzestup o Kčs za pololetí:

	1968		1969		1970	
	I	II	I	II	I	II
základní mzda	25	44	67	32	23	
prémie, odměny	39	32	10	25	1	

In: E. Moravec: Dosavadní vývoj mezd, In: *Práce a mzdy*, 1968, s. 384-385; Vývoj mezd v roce 1968. In: *Tamtéž*, 1969, č. 3 s. 165-167; Vývoj zaměstnanosti a mezd v 1. pololetí 1969. In: *Tamtéž*, 1969, č. 9, s. 501-502; Vývoj zaměstnanosti a mezd v roce 1969. In: *Tamtéž*, 1970, č. 3, s. 127-129; Vývoj zaměstnanosti a mezd v 1. pol. roku 1970. In: *Tamtéž*, 1970, č. 9, s. 413-415.

- 72 Ernst, *Spotřeba obyvatelstva*, s. 148.

10. Změny ve struktuře domácností podle příjmů, způsobené opatřeními v sociální oblasti, se vyznačovaly přesunem z nízkého příjmového pásma do pásma středního, které se nadále udržovalo ve zhruba stejném rozsahu a stále převažovalo a posílením vysokého příjmového pásma, které se vnitřně diferencovalo a vydělovala se z něj část s mimořádně vysokými příjmy.

Struktura domácností podle průměrného měsíčního příjmu na 1 člena v %

rok	příjmové pásmo		
	nízké	střední	vysoké
1965	39,3	52,7	8
1970	15,4	52,7	31,9

V roce 1965 se do nízkého pásma řadily příjmy s 600 Kčs měsíčně na hlavu, do středního s 601–1200 Kčs, do vysokého nad 1201 Kčs. V r. 1970 byl příjem v nízkém pásmu do 700 Kčs, ve středním pásmu 701–1300 Kčs, ve vysokém pásmu nad 1301 Kčs.

Pod úroveň životního minima (do 400 Kčs) žilo v r. 1965 13,4 % domácností, za pět let (do 500 Kčs) 8,7 %, tj. 402 000 domácností s milionem (7,2 %) občanů; rozhraní životního minima (400–600 Kčs) dosahovalo v roce 1965 25,9 %, za pět let (500–700 Kčs) 14,6 %, tj. 670 000 domácností s 2,11 miliony (14,30 %) občanů. V nízkém pásmu představovaly rodiny s nejvyššími příjmy (nad 1500 Kčs) už velký díl – 15,6 %, tj. 722 000 domácností s 1,66 milionu (11,7 %) obyvatel.

Rozložení domácností podle zaměstnání v roce 1970 (v %)

domácnosti	příjmové pásmo		
	nízké	střední	vysoké
dělnické členů	16,6	56,9	26,5
úřednické členů	22	59,8	18,2
družstev. rolníků členů	7,2	51,8	41
	9	59	32
	14,7	52	33,3
	18	56,5	25,5

Kromě převahy středního pásma (57,2 % obyvatel) byla pro vyváženost sociální struktury důležitá vyrovnanost dvou krajních pásem –

nízkého a vysokého. Podle průměrného ročního příjmu byly dělnické domácnosti o 2,8 % pod celkovou průměrnou příjmovou hladinou ekonomicky aktivních občanů (12 231 Kčs na hlavu), zatímco úřednické rodiny ji překračovaly o 16,5 %, domácnosti družstevních rolníků – o 23 % (včetně naturálních dávek) a rodiny družstevních rolníků-zaměstnanců o 20 %. Dlouhodobé zaostávání příjmů družstevních rolníků skončilo a družstevní rolníci se naopak posunuli v příjmové stupnici na přední místo.⁷³

11. Vzdělání a další opatření poněkud ovlivnily i sociální postavení rodin s dvěma a více dětmi. Zvýšení přídavků na děti v roce 1968 nepatrně zmírnilo rozdíly v příjmech rodin podle počtu nezaopatřených dětí. Přídávky se na peněžních příjmech podílely u dvou dětí kolem 8 % a u pěti a více dětí 30 %, a zhruba z poloviny hradily náklady potřebné na výchovu dětí. Rovněž nepatrně přibýlo zaměstnaných matek a tím i rodin s dvěma příjmy. Z 1,245 milionu rodin s dvěma a více dětmi pracovalo 921 000 manželek. Téměř 325 000 rodin, tj. víc než 1,5 milionu občanů žilo z jednoho příjmu a patřilo do nízkého příjmového pásma, většina z nich nedosahovala úrovně životního minima. Lepší sociální postavení měl milion rodin s jedním dítětem, zejména potom 82,6 % (827 000) těchto rodin, kde žena pracovala.

Rozdíly v příjmech domácností na hlavu zůstávaly velké: byli-li příjem u rodiny s dvěma dětmi 100 (11 042 Kčs ročně, 859 000 rodin), činil u tří dětí 83,85 % (9259 Kčs, 188 000 rodin), u čtyř 71,62 % (7909 Kčs, 73 000 rodin), u pěti 56,55 % (6245 Kčs, 45 000 rodin), zatímco u rodin s jedním dítětem 120,81 % (13 340 Kčs) a u bezdětných 128,87 % (1423 Kčs, přes 2,356 milionu rodin). I nedostačující opatření ve prospěch rodin s více dětmi přispěla k zastavení nepříznivého vývoje porodnosti v Československu, což se projevilo v roce 1969 a 1970. Ži-

73 Na celkovém počtu domácností – 4 602 257 – s 14 164 743 členy se podílely v r. 1970 (v %):

	dělnické	úřednické	družst. rolníků	důchodců
členů	41	24,9	6	27
	47,7	27,2	7	16,9

Roční čisté peněžní příjmy domácností na hlavu v r. 1970 (v Kčs) celkem 12 231, dělníků 11 902, úředníků 14 242, družstevních rolníků 13 039 (bez naturálií), rolníků-zaměstnanců 12 297, důchodců s ekonomicky aktivními členy 12 425, bez aktivních členů 8527. *Statistický přehled*, 1972. č. 1, s. 28-32. – *25 let socialistické výstavby*, s. 155, 157. – *Vývoj společnosti ČSSR*, s. 187.

vatní úroveň rodin s více dětmi zůstávala nadále vážným sociálním problémem.⁷⁴

12. K důležitým změnám v sociálním systému lze řadit i další opatření a vyhlášené záměry; např. nové postavení a obsah činnosti odborů ve mzdových, sociálních a pracovně právních záležitostech zaměstnanců, jakož i respektování práva na stávkou.

Pohyb v sociální oblasti vedl k nebyvalému vzestupu příjmů a životní úrovně obyvatel a spolu s dalšími sociálními projekty tvořil „sociální motiv“ souhlasu většiny zaměstnanců se společenskou reformou 1968/69. Tento sociální motiv byl schopen poskytnout reformě masovou základnu i aktivní zastánce a rozšířit tak její „společenský aktiv“.

Ve srovnání s předcházejícím obdobím byl vzestup výdajů obyvatel v letech 1968–1969 větší než růst příjmů a také jeho tempo se téměř zdvojnásobilo. Celkové peněžní výdaje obyvatel stouply v roce 1967 o 10,4 miliardy korun, v roce 1968 o 20,7 a o rok později o 23,1 miliardy. Příčin tohoto jevu bylo několik: politická atmosféra do srpna 1968 a vyšší příjmy podnítily zájem o nákupy zboží dlouhodobé spotřeby. Sovětská okupace vyvolala obavy z nedostatku zboží, brzy potvrzené vyčerpáním zásob v obchodě, což vedlo k častým nákupním horečkám. Maloobchodní obrat stoupl v roce 1968 o 13,6 %, v příštím roce o 12,2 %. Struktura výdajů v poměrných číslech zaznamenala jen nepodstatné změny, výdaje za zboží se pohybovaly kolem 70 %, za služby mírně poklesly – pod 13 %.⁷⁵

74

	Přídávky na děti po zvýšení v r. 1968 v Kčs						
	1	2	3	4	5	6	7
	90	330	680	1030	1270	1510	1750
podíl na příjmech	2,4	7,9	15,3	21,5	29,3		
počet domácností	21,7	18,7	5,8	1,6	1		

Ernst, *Spotřeba obyvatelstva*, s. 152. – *SR 1972*. – B. Nentvichová, K rozvoji hlavních složek životní úrovně v ČSSR. In: *Statistika*, 1976, č. 6-7, s. 249. – J. Kučerák, Společenské minimum a potřeby dětí. In: *Životná úroveň*, 1979, č. 3, s. 82.

75

	Růst v % k roku předchozímu					
	1965	1966	1967	1968	1969	1970
příjmy obyvatel		5,6	7,4	11,9	11,3	4,5
výdaje		5,7	6,6	12,4	12,3	2,5
zvýšení výdajů proti předchozímu roku (mld.)		8,5	10,4	20,7	23,1	5,3
výdaje za zboží v %						
celkových výdajů	71,81	70,95	70,28	70,57	70,36	69,75
služby	13,54	13,68	13,62	12,94	12,8	13,3

SR 1966; SR 1970. – Ernst, *Spotřeba obyvatelstva*, s. 184-185.

Charakteristickým znakem byly výrazně vyšší výdaje za průmyslové zboží. Šlo nejen o absolutní, ale i o poměrný růst, který se projevil u domácností všech příjmových pásem a skupin zaměstnání. Přesun výdajů z potravin na průmyslové zboží v letech 1968–1969 se podobal skoku. V roce 1967 se na maloobchodním obratu průmyslové zboží podílelo 45,4 %, za dva roky už 50,3 %. Zejména prudce stoupl nákup zboží dlouhodobé spotřeby a stavebního materiálu. Během dvou zmíněných let bylo např. prodáno přes 623 000 chladniček, 633 000 praček, 955 000 rozhlasových a 653 000 televizních přijímačů, přes 160 000 osobních aut. Celková vybavenost domácností předměty dlouhodobé spotřeby se zlepšila, trend zahájený v polovině šedesátých let se velice zrychlil.

Zároveň se zostřilo napětí mezi příjmy obyvatel a jejich hmotným krytím, zásoby v obchodě byly vyčerpány, klesly na 75,2 % určené normy, v některých druzích pod 50 %. Navíc výroba neplnila požadavky obchodu a v roce 1968 nedodala zboží za 15 mld. Kčs. To si vynutilo, aby výroba spotřebního zboží rostla v roce 1968 rychleji (o 6 %) než v těžkém průmyslu (o 5 %). Plán na příští rok počítal s omezením vývozu a se zvýšením dovozu spotřebního zboží.⁷⁶

Celkové zaostávání služeb obyvatelstvu znemožňovalo podstatně ovlivnit výdaje a více odčerpat příjmy obyvatel. Působily tu také relativně nízké ceny, např. vstupného do kulturních a sportovních podniků, za rekreaci a dětská zařízení a za nájemné se zvyšovaly jen nepatrně.⁷⁷

76 Na celkových peněžních výdajích se podílely (v %)

domácnosti	1967		1968		1969	
	A	B	A	B	A	B
dělnické	36,9	25	35,3	27	33,8	27,4
úřednické	32,8	25,6	31,2	27,7	29,5	28,6
družstev. rolníků	30,2	32,5	28,1	35,1	26,9	36,3

A = potraviny, B = průmyslové zboží

SR 1968; SR 1970. – Zde viz příloha č. 4.

77 Tržby podniků poskytujících služby obyvatelstvu v mil. Kčs

	1966	1967	% zvýš.	1968	%	1969	%	1970
růst výdajů obyvatel v % k předchozímu roku	4852	4858	0,12	5300	9	6422	21	

vstupné do kultur. a sportov. podniků	3,8	3,4	4,2	6,1	-0,35
rekreace, dětská zařízení, léčebná péče	5,52	7,5	2,2	13,4	10,9
nájemné		5,2	9,9	7,2	

SR 1968; SR 1969; SR 1971; SR 1972.

„Nákupní skok“ a sovětská okupace ovlivnily pohyb vkladů a půjček. Přes značný vzestup příjmů se v letech 1968–1969 snížil rozsah nerealizovaných peněžních prostředků obyvatel a také poklesla míra úspor ze 4,4 % v r. 1967 na 3,9 % v r. 1968 a 3 % v dalším roce. Od srpna do konce roku 1968 se nejen snížily úspory, ale navíc výběr překročil vložené vklady o 1,6 miliardy korun. Bylo to dáno politickou a ekonomickou nejistotou po okupaci, kdy si lidé peníze nechávali v hotovosti, „v punčoše“. Tato rezerva dosáhla abnormální výše 2,87 miliardy Kčs. Zvýšení vkladů v příštím roce o 1,1 miliardy fakticky představovalo návrat částek vybraných po okupaci. Výše uložených peněz ztlačila v r. 1968 u domácností všech příjmových pásem a skupin zaměstnání. V následujícím roce pokles pokračoval s výjimkou dělnických a úřednických rodin s vysokými příjmy, naopak rodiny nízké příjmové skupiny přestaly v tomto roce spořit vůbec. Výběr vkladů byl diferencovanější, v dělnických rodinách v roce 1968 vyšší oproti roku 1967, ale v příštím roce významně zase poklesl, zatímco u úřednických a zemědělských rodinách zůstával i v roce 1969 dosti vysoký.

Obdobný vývoj prodělaly i půjčky obyvatelům. Jejich dosavadní růst se v letech 1968–1969 náhle zastavil, přičemž jejich viditelný pokles nastal po sovětské okupaci, a v roce příštím byly v důsledku nedostatku zboží záměrně omezovány. Převažovaly půjčky spotřební, které používaly rodiny s nízkými a středními příjmy na nákup zboží dlouhodobé spotřeby; podíl těchto spůjček a půjček v hotovosti na celkovém prodeji předmětů dlouhodobé spotřeby činil v r. 1968 54,4 %, v r. 1969 51,9 %. Poskytnuté půjčky – po odečtení splátek – zvyšovaly čisté příjmy obyvatel jen nepatrně (v r. 1968 o 0,5 a v r. 1969 o 0,2 %), představovaly však výhodnou pomoc rodinám s více dětmi, které se jich v důsledku sociální nejistoty vyvolané okupací obávaly využít v širším rozsahu.⁷⁸

Reálnou hodnotu příjmového skoku snižoval růst životního nákladů. V r. 1968 se zvýšily o 1,1 %, o rok později o 4 %. Příčinou cenového pohybu byla jak opatření centrálních orgánů, tak volná tvorba cen, která se v roce 1969 v rámci zavádění ekonomické reformy rozšířila na zboží

78 J. Pelikán, Vývoj a struktura úsporných vkladů obyvatelstva. In: *Finance a úvěr*, 1972, č. 2, s. 82-88; Týž, Sociálně ekonomické aspekty půjček poskytovaných obyvatelstvu. In: *Tamtéž*, č. 9, s. 597-599. – *Statistické přehledy*, 1969, č. 2, s. 64. – K. Janáček, Úloha úspor obyvatelstva v čs. ekonomice. In: *Politická ekonomie*, 1976, č. 2, s. 120.

v hodnotě 40,5 % maloobchodního obratu. U 12,4 % existovaly ceny limitní. V rámci odbourání dotací maloobchodních cen zvýšila vláda v r. 1968 ceny části průmyslových výrobků, u části ceny snížila. V roce následujícím tento dvousměrný cenový pohyb pokračoval (od 14.5.) a v druhé polovině roku ceny některých druhů zboží, po němž poptávka na trhu nebyla kryta, značně stouply. Úprava maloobchodních cen představovala v r. 1968 jejich zvýšení o 1 mld. Kčs, v příštím roce o 3 mld. Kčs, z toho 2,5 mld. Kčs šlo na vrub volné tvorby cen.

Zvýšení životních nákladů působilo diferencovaně. Ceny potravin se téměř neměnily, ceny základních potravin se neměnily vůbec. Celkově stouply ceny potravin v r. 1968 o 1,3 %, v příštím roce o 1,9 %. Zvyšování cen se týkalo především průmyslového zboží a služeb. Nepatrný vzestup životních nákladů v r. 1968 – u zaměstnaneckých rodin o 1,2 %, u rolnických o 1 % – byl způsoben hlavně rychlejším pohybem cen v druhém pololetí – po sovětské okupaci. Koncem roku 1969, kdy v květnu došlo k výraznému zvýšení, se vzestup životních nákladů ustálil na 4 % ve srovnání s r. 1967. Zastavil se do značné míry zásluhou cenové stability potravinářského zboží, neboť ceny průmyslového zboží a služeb nadále mírně stouply.⁷⁹

Statistické údaje o vzrůstu životních nákladů domácností podle příjmových pásem a zaměstnání vypovídají, že u družstevních rolníků byly v r. 1968 o 0,2 % nižší a v roce následujícím o 1,1 vyšší než u zaměstnaneckých domácností a že rozdíl zvýšení životních nákladů mezi dolním a horním příjmovým pásmem byl v r. 1968 nepatrně výraznější než v r. 1969. Skutečnost však byla mnohem diferencovanější a ukazovala, že cenová opatření provedená novým Husákovým vedením v druhé polovině 1969 postihla především rodiny nízkého příjmového pásma, rodiny s více dětmi. Zvláště výrazně stouply ceny textilu, obuvi, elektrických přístrojů pro domácnost, které rodiny s vysokými a většina rodin se středními příjmy už vlastnily, a vzestup cen je pro domácnosti s nízkými příjmy učinil ještě nedostupnějšími. Také cenový vzestup u služeb na ně dolehl silněji – např.

79 Vývoj životních nákladů v uplynulém roce. In: *Práce a mzdy*, 1969, č. 1, s. 1-6; Vývoj maloobchodních cen v roce 1968. In: *Tamtéž*, 1969, č. 4, s. 219-220; Vývoj maloobchodních cen za 1. pol. 1969. In: *Tamtéž*, 1969, č. 8, s. 437-438; Vývoj maloobchodních cen a životních nákladů v r. 1969. In: *Tamtéž*, 1970, č. 4, s. 190-192. – S. Hejduk, 30 let vývoje maloobchodních cen v Československu. In: *Finance a úvěr*, 1975, č. 5, s. 326-329. – *Statistické přehledy*, 1969, č. 2, s. 61-68; č. 9, s. 227-228, 257-258; č. 11-12, s. 329-330.

zvýšením poplatků za rozhlas a televizi, za rekreaci a dopravu. Přes tento cenový pohyb a zvýšení životních nákladů stoupla reálná hodnota mezd v r. 1968 téměř o 7 %, v následujícím roce o 4 %, a z hlediska množství zboží, které si za své příjmy obyvatelé mohli koupit, znamenala uvedená léta značný skok.⁸⁰

Mzdový růst byl umožněn mimo jiné zrušením dosud dodržované zásady, podle které byl svázán či podmíněn rychlejším růstem produktivity práce. Zrušení této podmínky bylo součástí ekonomické reformy, ale předpokládalo se, že k němu dojde až později. Vláda však nakonec vyhověla požadavku odborů a souhlasila s jejím zrušením už v roce 1969. Realizace tohoto požadavku předpokládala fungování trhu jako regulátoru výroby a cen.

Trh však v roce 1969 tuto schopnost ještě neměl. Nedostatek zboží na trhu při přežívání výrobního monopolu podniků a volná tvorba cen mohly snadno vést k tomu, že podniky mzdová zvýšení promítly do cen, které si při nekryté poptávce libovolně upravovaly. Hrozilo nebezpečí, že takový mzdový vývoj ještě vystupňuje ekonomickou nerovnováhu, zejména napětí na trhu, které sice posílí tlak na výrobce, ale zároveň mnohem víc poptávkovou inflaci, což povede k růstu výrobních nákladů a cen.

Vývoj v roce 1969 takové nebezpečí naznačoval. Za situace, kdy trh ještě plně nepůsobil jako regulátor, a v podmínkách politické nejistoty zůstávalo dodržování proporce mezi růstem produktivity práce a mezd jedním z možných opatření proti ekonomické nerovnováze, napětí na trhu a zejména proti spirále mzdy–ceny–mzdy.

Proporce mezi mzdami a produktivitou práce se porušila nejvíc ve třetím a hlavně ve čtvrtém čtvrtletí 1968 a v polovině roku příštího – tedy po sovětské okupaci. Politické motivy tu hrály důležitou roli.

Růst mezd byl do značné míry vyvolán sociální nejistotou, a pokles pracovního výkonu (třetina podniků měla nižší produktivitu práce než v předcházejícím roce) byl důsledkem politicky motivovaného úpadku pracovní mo-

80 *Tamtéž*. – Indexy životních nákladů se v průběhu roku 1969 zvýšily proti předchozímu roku u dělnických domácností o 3,6 % (nízké příjmové pásmo o 3,1, vysoké o 4,1%), u úřednických o 3,6 % (3,2 a 3,8 %), u družstevních rolníků o 4,5 % (4 a 4,6 %).

		V letech 1967–1969 stouply ceny				
	chladičky	pračky	šicí stroje	rádia	televize	jízdní kola
Kčs	454	256	372	40	86	49
%	16,3	26,5	19,4	3,6	9,1	8,3

Viz příloha č. 3.

rálky, o čemž svědčí i další údaje – vyšší fluktuace a přesčasová práce, nemocnost, neomluvené absence, trvalý pokles využití fondu pracovní doby.⁸¹

Shrnuto: Opatření v sociální oblasti, zejména mzdový pohyb v letech 1968/69, se ubírala dvěma směry. Působila ve prospěch strukturálních změn ekonomiky, což byl jeden z cílů ekonomické reformy, a pomáhala řešit nahromaděné sociální problémy. Nebývalý vzestup příjmové hladiny znamenal růst životní úrovně domácností všech příjmových pásem a skupin zaměstnání a poznamenal strukturu domácností výrazným posunem do vyššího příjmového pásma nebo k jeho horní hranici.

Účinnost a význam změn v sociálním systému překračovaly období svého vzniku. Urychlovaly přechod k moderní průmyslové společnosti; „příjmový skok“ položil nový a trvalý základ dalšího sociálního pohybu, který nemohl mít – převážně z politických důvodů – zpětný směr, a tak se z přechodného jevu změnil v dlouhodobě působící trend, protože prokázal schopnost být stabilizačním faktorem režimu.

Změny v sociálním systému, zvláště mzdový a cenový pohyb, měly vedle převažujících pozitivních výsledků i záporné stránky. Propukly v nepředvídaném rozsahu a byly vyhoceny politickými událostmi a atmosférou, nejsilněji sovětskou okupací a jejími důsledky, takže vyvolaly ekonomické obtíže a zkomplikovaly podmínky další realizace ekonomické reformy. Její tvůrci s takovými obtížemi nepočítali a nebyli na ně připraveni. Ekonomická reforma stanula před dosud nejzávažnější zkouškou: roztočení spirály mzdy–ceny–mzdy a s tím spojené prohloubení ekonomické nerovnováhy se stávalo reálným nebezpečím a ohrožovalo výsledek sociálních změn 1968/69. Pro další osud reformy bylo důležité negativní tendence zabrzdit nebo zcela zastavit. Z politického hlediska byl význam sociálních opatření značný: přispěla k rozšíření a upevnění masové základny a opor společenské reformy 1968/69.

„Normalizace“ 1969–1975

Nové vedení KSČ v čele s Gustávem Husákem, který v dubnu 1969 vystřídal Alexandra Dubčeka, záhy zahájilo nový politický kurs, tzv. normalizaci. Jejím cílem – stručně řečeno – byla obnova dřívější podoby komunistické moci, tj. regenerace mocenské pozice komunistické strany a jejích vedoucích

81 Viz příloha č. 1.

funkcionářů. „Normalizace“ postupně postihla všechny oblasti společenského života a byla provázena rozsáhlou perzekucí všeho druhu.

V sociálně ekonomické oblasti stálo nové vedení před důležitým problémem, jak pokračovat v ekonomické reformě, který přerostl v otázku, zda v ní vůbec pokračovat. Mzdový skok, vyvolaný politickými událostmi, který zavádění ekonomické reformy zkomplikoval, byl možný jako akt jednorázový, nikoliv trvalý. Jinak by místo pozitivního tlaku na výrobu vedl k inflaci a k prohloubení ekonomické nerovnováhy. Cenový vzestup, zčásti způsobený volnou tvorbou cen a hlavně cenovými úpravami, kterými se vláda snažila snížit dosud poskytované dotace k udržení nízkých cen, by byly nepříznivě pocítovaly některé skupiny domácností. Konečně působil i všeobecný pokles pracovního výkonu – přirozená reakce na sovětskou okupaci.

Uvedené obtíže bylo možno odstranit opatřeními ekonomického charakteru, použitím ekonomických nástrojů. Na rozhraní let 1968/69 vláda už některá opatření přijala – např. dohodu s odbory o růstu životní úrovně, cenové úpravy a hlavně zdanění podniků, které odčerpávalo jejich finanční rezervy. Zvláště účinným opatřením by bylo urychlit zavádění ekonomické reformy, zejména trhu s tvrdými podmínkami pro výrobce. Tato cesta k odstranění překážek ekonomické reformy byla zdoluhavá a obtížná, spojená s těžkostmi a oběťmi, a mohlo ji nastoupit politické vedení, které mělo autoritu a důvěru většiny obyvatel.

Nové Husákovy vedení právě tento nezbytný předpoklad postrádalo. Nemohlo si dovolit sociální nespokojenost a napětí, které zmíněná ekonomická cesta nevyklučovala. Nemělo politickou autoritu k tomu, aby překlenulo sociální napětí, které by hrozilo přerůst v konflikty a v další zhoršení jeho už tak slabé politické pozice. Záměrem nového vedení bylo naopak udržení a růst životní úrovně obyvatel jako důležitý – ne-li v té době hlavní – nástroj k protržení či oslabení jeho hluboké politické izolace ve společnosti i ve vlastní straně.

Z uvedených důvodů se vedení rozhodlo pro jinou cestu řešení obtíží – pro likvidaci ekonomické reformy. Působily při tom i další politické motivy, jako např. odpor vedoucích činitelů sovětského bloku i domácích funkcionářů k ekonomické reformě. Pražské vedení využilo hospodářských obtíží vyvolaných politickými událostmi, hlavně sovětskou okupací, a prezentovalo je jako důsledky ekonomické reformy, čímž zdůvodňovalo její likvidaci.

Provedlo ji vyložene byrokraticky, řadou vládních nařízení a zákonů se škálou trestních sankcí. Napětí na trhu, rozpor mezi příjmy obyvatel a fondy zboží řešilo omezením příjmů, cenový pohyb zastavilo cenovým moratoriem, pracovní morálku se snažilo zlepšit administrativními zásahy. Způsob, jakým změny provedlo, i samotný jejich obsah vcelku znamenal

návrat k centralistickému řízení ekonomiky, k tzv. posílení autority hospodářského plánu či řídicího centra apod.⁸² Návrat se netýkal jen ekonomického řízení, ale do značné míry i ekonomické koncepce, včetně privilegované pozice těžkého průmyslu.⁸³

Sociální postavení obyvatel, především udržení a vzestup životní úrovně, patřilo k nejdůležitější části politické „normalizace“. Snaha komunistického vedení neutralizovat politickou nespokojenost a nesouhlas většiny obyvatel zlepšením sociálního postavení byla hlavním důvodem toho, že po jednorozhodném rázném zabrzdění růstu příjmů (v r. 1970) se jeho tempo opět zrychlovalo. Administrativními opatřeními se ve výrobě podařilo zajistit i značný předstih růstu produktivity práce před růstem mezd. Ten se však prosadil jednostranně; nikoliv v odvětvích těžkého průmyslu, kde nadále mzdy rostly rychleji než produktivita práce; zde se politické vedení neodvážilo rázně vynucovat změnu.⁸⁴ Zásahu na zmíněném předstihu v průmyslu

82 Nejdůležitější opatření: vládní usnesení 115/1969 a vládní nařízení 168/69 Sb. o cenovém moratoriu; omezení volné tvorby cen z 40 % maloobchodního obratu na 10 %; vzestup mezd byl opět vázán na výkony (ne zisk) podniku a růst produktivity práce; byly odsunuty připravované mzdové úpravy, sníženy prémie a podíly za hospodaření podniku, ustaveny orgány mzdové kontroly a mzdové komise na závodech; omezeny půjčky obyvatelům; vyhláška 174/69, 158/70 a 165/71 o usměrňování mzdového vývoje, zákon 150/69 Sb. o přechínech; kampaň racionalizace práce a mzdových soustav; úprava zákoníku práce, např. prodloužení výpovědní lhůty zaměstnance o 6 měsíců.

83 Přírůstek pracovníků v tisících

	1965–1969	v %	1970–1974	v %
výrobní odvětví	269	6,4	208	4,6
nevýrobní odvětví	191	15,8	73	5,1
přírůstek dělníků				
v těžkém průmyslu	32	2,7	14	1,1
ve spotřebním	47	6,4	4	0,05

84 Podíl nevýrobních odvětví na celkových investicích (v %)

	1965	1970	1971	1972	1973	1974
	45,71	44,11	43,9	43,74	43,5	43,37

84 Vývoj mezd a produktivity práce, index 1974/1970

odvětví	mzdy	produktivita práce
paliva	12,55	8,71
energetika	14,64	14,31
hutě	15,38	33,59
těžké strojírenství	33,59	14,88
všeobecné strojírenství	14,78	35,37
spotřební průmysl	14,06	23,61
potravinářský průmysl	15,36	20,36

Darco–Kotlaba, *Mzda*, s. 238–239.

měl jak nižší mzdový vzestup, tak zavedení čtyř dalších pracovních dnů a uvedení nových výrobních kapacit do provozu.

Řešení hospodářských obtíží též napomáhaly výsledky dříve založené a dobíhající investiční vlny. V jejím závěru (r. 1972) byla založena investiční vlna nová. Vysoká míra investic v letech 1972–1974, která se uskutečňovala souběžně s růstem osobní a společenské spotřeby, postavila komunistické vedení pod dvojí tlak: ekonomický, který si vynucoval vysoké investice, zejména na modernizaci strojního parku, a politický. K omezení osobní a společenské spotřeby totiž nemělo autoritu a odvalu. Rozpor řešilo na úkor salda v zahraničním obchodě zvýšeným dovozem, omezeným vývozem strojů a zařízení, a to s nutně následujícím růstem pasiva v zahraničním obchodě a též zadluženosti. Takové řešení mohlo pouze oddálit dopad vysoké investiční míry na osobní a společenskou spotřebu a přesunout ho na příští roky.⁸⁵

Podíl osobní a společenské neboli nevýrobní spotřeby na národním důchodu v r. 1970 oproti předchozímu roku poklesl, v příštích dvou letech stoupl a v letech 1973 a 1974 opět klesl. Avšak čisté příjmy (bez daní) a osobní spotřeba obyvatel absolutně vzrostly. Čisté příjmy obyvatel v letech 1970–1975 stouply o 29,3 % (z 201 na 260 mld. Kčs), nejméně v rocích 1970 a 1974, a v následujícím roce klesly. Sociální příjmy stouply o 28,8 % (z 40,3 na 51,9 mld. Kčs); společenská spotřeba obyvatel na hlavu se zvýšila o 31,5 % (z 4869 na 6396 Kčs ročně). Nejrychlejší vzestup v obou případech se udal v letech 1972–1973.

Příjmy důchodců se v letech 1970–1974 zvýšily celkem o 6,3 miliardy korun, čili stouply na 30,46 miliard. Příjmy družstevních rolníků se zvýšily v letech 1970–1975 o 3 miliardy (o 18 %), průměrný měsíční příjem na jednoho pracovníka JZD však rostl rychleji. U tří čtvrtí milionu družstevníků stoupl v letech 1971–1974 o 25 %, tj. o 364 Kčs, na 1810 Kčs a dosáhl

85 Podíl akumulace na národním důchodu v %

	1968	1970	1971	1972	1973	1974
	20,8	23,2	21,8	22,5	23,5	25

Růst osobní spotřeby a akumulace v %, předchozí rok = 100

	1968	1970	1971	1972	1973	1974
osobní spotřeba	110,8	101	105	104,9	105,2	106,1
akumulace	109,8	115,9	98,5	109,4	112,2	114,7
podíl strojů a zařízení na investicích v %	21,72 ^x	23,91	24,46	24,91	25,36	25,75

x r. 1965.

SR 1976. – Viz příloha č. 5.

96,6 % průměrné mzdy pracovníků v celém hospodářství a s naturálními dávkami byl ještě vyšší.⁸⁶

Rozhodující podíl na příjmech obyvatel měly mzdy zaměstnanců. Celkový objem hrubých mezd se v letech 1970–1975 zvětšil o 38,6 miliard korun, tj. o 25,9 % (187,3 mld. Kčs). Na vzestupu se podílela zvýšená zaměstnanost jen 23 %. V ročním průměru stoupal objem mezd o 4,3 %, první tři roky nerovnoměrně (v r. 1972 např. o 5,2 %), od roku 1973 o 4,6 %. Průměrná měsíční mzda jednoho pracovníka v letech 1970–1975 se zvýšila o 367 Kčs, tj. o 18,9 %, v ročním průměru o 3,79 % a dosáhla 2304 Kčs.

Na mzdovém růstu se podílela jednotlivá odvětví různě. Zvýšení mezd ve zdravotnictví (o 5,32 %) způsobilo, že mzdy v nevýrobních odvětvích rostly v letech 1971–73 rychleji než ve výrobě. Vzárost mezd v průmyslu odpovídal mzdovému pohybu v celém hospodářství, pod jeho úrovní zůstávalo stavebnictví (3,59 %) a dvě odvětví terciární sféry – spoje (2,78 %) a obchod (3,6 %). V letech 1970–1975 se mzdové relace v československém hospodářství změnily: v poměru k průměrné mzdě se zlepšilo postavení zdravotnictví, školství, zemědělství, mírněji průmyslu, postavení ostatních odvětví se zhoršilo.

V průmyslu zaznamenaly největší mzdový přírůstek doly a hutě (o 511 a 568 Kčs měsíčně), nejnižší polygrafické (o 249 Kčs) a konfekční odvětví (280 Kčs), dále chemické, potravinářské, sklářské (384 Kčs, 386 Kčs, 349 Kčs), v ostatních odvětvích se pohyboval mezi 407–485 Kčs. Údaje se týkají mužů, mzdový přírůstek žen činil za uvedená léta 298 Kčs a byl

86 Čisté peněžní příjmy obyvatel v mld. Kčs						
1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975
	201	212	224,7	239,3	250,4	259,3
Podíl nevýrobní (osobní a společenské spotřeby) na národním důchodu v %						
1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975
	79	76,8	78,2	77,5	76,5	75
Sociální příjmy v mld. Kčs						
1970	1971	1972	1973	1974	1975	
	40,3	41,8	44,8	47,9	49,8	51,9

Údaje o podílu osobní spotřeby na národním důchodu jsou ve stálých cenách r. 1967, v běžných cenách klesal podíl nepřetržitě, z 56,1 % v r. 1971 na 51,9 % v r. 1975. J. Luňák, Rozvoj životní úrovně v 5. pětiletce. In: *Finance a úvěr*, 1976, č. 1, s. 17–19. – B. Nentvichová, K rozvoji hlavních složek životní úrovně v ČSSR. In: *Statistika*, 1976, č. 6–7, s. 247; J. Bondyová, Š. Morávková, Vývoj některých aspektů životní úrovně po únoru 1948. In: *Tamtéž*, 1978, č. 1 s. 2–3. – K. Janáček, Úloha úspor. In: *Politická ekonomie*, 1976, č. 2, S. 120.

o 116 Kčs (o 39 %) nižší než u mužů. Nejvyšší růst zaznamenaly ženské mzdy v odvětví kožedělném (o 377 Kčs) a v hutích (359 Kčs), nejnižší v polygrafickém průmyslu (209 Kčs) a v dolech (262 Kčs).

Zvýšení průměrných měsíčních mezd v letech 1970–1975

o Kčs	240–290	330–400	400–475	500–530
pracovníci (v tis.)	621	3691	1398	395

Mzdový pohyb korigoval mzdové relace v průmyslu. Průměr vysoce překračovaly mzdy v dolech a hutích (133,3 a 116 %) a také v těžkém strojírenství (106,3 %), ve spotřebním a potravinářském jej nedosahovaly (88,2 a 95,1 %).

Posun k vyšším příjmovým pásmům ve struktuře pracovníků národního hospodářství (bez JZD) podle měsíčního příjmu postrádal dřívější dynamiky, nicméně pokračoval.⁸⁷

Struktura pracovníků v národním hospodářství podle měsíční mzdy

měsíční mzda v Kčs	1970		1973		1975	
	absolutně	%	absolutně	%	absolutně	%
do 1400	960 954	20,26	587 404	11,70	439 554	8,54
1400–2000	1 686 935	35,57	1 540 087	30,69	1 457 846	28,31
2000–2600	1 252 561	26,42	1 464 546	29,19	1 521 486	29,56
2600–3000	407 880	8,60	621 532	12,38	719 315	13,97
3000–4000	345 372	7,28	626 616	12,50	769 446	14,94
nad 4000	88 507	1,87	177 351	3,54	244 105	4,68

87	Vzestup průměrné měsíční mzdy v Kčs					
	1970	1971	1972	1973	1974	1975
výrobní odvětví	60	69	81	63	75	75
nevýrobní odvětví	48	85	85	71	58	65
z toho zdravotnictví	46	136	153	55	54	61
Mzdová relace, průmysl = 100.		1971		1975		
stavebnictví		111,6		110,6		
zemědělství		91,6		94,7		
doprava		113,8		112,5		
spoje		90,8		86,9		
obchod		84		83,3		
zdravotnictví		90,2		95,1		
školství		93,1		98,5		

Ernest, *Spotřeba obyvatelstva*, s. 144. – SR 1975.

V letech 1970–1975 stouply dělnické mzdy v průmyslu o 21,3 %, ve stavebnictví o 17,3 %. Dělnické mzdy (o 406 Kčs) rostly rychleji než mzdy technicko-hospodářských pracovníků (o 381 Kčs). Mzdová nivelizace se dále prohloubila, v r. 1970 byla mzda technicko-hospodářských pracovníků o 35,7 % vyšší, v r. 1975 o 16,7 %. Ačkoliv se procentuálně mzdy zvyšovaly v těžkém a lehkém průmyslu téměř stejně, těžký průmysl si absolutně udržoval a ještě zvyšoval své privilegované postavení (vzestup o 394 Kčs proti 320 Kčs v lehkém průmyslu; na prvním místě stály doly, hutě, strojírenství. K většímu mzdovému vzestupu v odvětvích lehkého průmyslu došlo až v letech 1974–1975. Pro změny ve struktuře dělníků podle měsíčních příjmů byl při udržení mzdové nivelizace charakteristický posun do příjmového pásma nad 3000 Kčs měsíčně v odvětvích těžkého průmyslu a do pásma 1800–3000 Kčs v lehkém průmyslu.⁸⁸

Obnovovaly se tedy mnohé rysy, charakteristické pro konec padesátých a počátek šedesátých let: preferovaná pozice průmyslu, zvláště dolů a hutí; rychlejší růst dělnických mezd, posílení mzdové a sociální nivelizace, růst sociální spotřeby obyvatel. Komunistické vedení očekávalo, že také tento mzdový vývoj pomůže protrhnout jeho politickou izolaci.

Spotřeba obyvatel v letech 1970–1975 rostla celkově (v ročním průměru o 5,1 %) i na jednoho obyvatele (v průměru o 5 %), tj. o 2769 Kčs a překročila 14 400 Kčs ročně. Celkový objem nominálních mezd se zvýšil o 25,7 %, reálných mezd o 25,29 %. Vládními opatřeními se podařilo ustálit ceny, u potravinářského zboží pokračoval dřívější trend v podstatě neměnných cen, u průmyslového zboží se vzestup zastavil, pouze ceny za služby stouply. Ve skutečnosti však ceny průmyslového zboží rostly rychleji, než zachytil statistický průměr životních nákladů, neboť byly zaváděny nové a dražší výrobky. Avšak celkový rozsah zboží, které si mohli zaměstnanci koupit za měsíční mzdu, se nadále zvětšoval.⁸⁹

V sociální struktuře pokračoval posun k vyšším příjmovým skupinám. Průměrný roční příjem domácnosti na hlavu vzrostl z 12 231 v r. 1970 na 14 812 v r. 1975. Ve srovnání s předcházejícím pětiletím se podíl do-

88 Vzestup měsíční mzdy v r. 1970–1975 v Kčs: doly 487, hutě 456, chemie 355, strojírenství 380, sklo 356, textil 306, kůže 327, polygrafie 358, potraviny 336. SR 1975.

89 SR 1975. – Ernst, *Spotřeba obyvatelstva*, s. 178–180. – Vývoj mezd a zaměstnanosti v r. 1970. In: *Práce a mzdy*, 1971, č. 3, s. 149–152; Vývoj maloobchodních cen a životních nákladů v r. 1971. In: *Taměž*, 1972, č. 4, s. 219–223. – Viz příloha č. 3.

mácností ve spodním pásmu zmenšoval mnohem pomaleji, do středního příjmového pásma patřilo stále kolem 59 % domácností a počet domácností s vysokým příjmem se zvětšil. V nízkém pásmu bylo v r. 1975 kolem 880 000 rodin, 2,5 milionu občanů (v r. 1973 cca 1 milion rodin, 2,7 mil. občanů); pod úrovní životního minima žilo kolem 300 000 rodin s více než 800 000 občany (1973 – 400 000 a 1,2 milionu). Ve středním pásmu – přes 2,6 milionů rodin a téměř 8,5 milionů občanů (1973 – 2,7 mil. a 8,8 mil.) mělo 1,2 mil. rodin měsíční příjem 1400–1600 Kčs na hlavu (v r. 1973 1 milion rodin) a dosahovalo tak k horní hranici svého pásma. V pásmu vysokých příjmů (přes 1 milion domácností a 2,7 mil. občanů, v r. 1973 880 000 a 2,1 mil.) se oproti r. 1970 zdvojnásobil počet rodin s nejvyššími příjmy přes 2000 Kčs na hlavu (380 000 rodin).⁹⁰

Osobní spotřeba celkově i na jednoho obyvatele rostla každoročně, celkem v ročním průměru o 5 %, v přepočtu na jednoho obyvatele v r. 1970 o 1,6 %, v následujícím pětiletí o 3,8 %. Ve struktuře spotřeby a výdajů obyvatel se výrazněji uplatňovala dřívější tendence: u potravin trvale mírný, u průmyslového zboží větší růst, u služeb stagnace.

Od druhé poloviny šedesátých let pozorujeme nové jevy:

1. Spotřební zájem (spotřebitelská orientace) domácností všech příjmových pásem se postupně sjednocovala, rozdíl mezi nízkým a vysokým pásmem se u potravin projevovaly spíše v kvalitě než v množství spotřeby, u průmyslového zboží v časovém předstihu vysokého pásma a v jeho orientaci na kvalitu a cenově náročnější výrobky.
2. Vzestup příjmů obyvatel od roku 1965 způsobil, že úroveň a charakter spotřeby nízkého pásma dosáhly v r. 1975 takového stupně, jaký byl ve středním pásmu před deseti lety.
3. Vybavenost rodin všech příjmových pásem a zaměstnání základními zařízeními a potřebami pro domácnost se rychle vyrovnávala a v první polovině sedmdesátých let byla uspokojena.⁹¹

90	Rozložení domácností (v %) podle měsíčního příjmu na 1 člena:			
	příjmy do 800 Kčs	– z toho do 600	800–1600	nad 1600
1970	31,9	15,4	56	12,1
1973	23,3	9,1	58,9	17,8
1975	19,2	6,6	58,6	22,2

J. Bondyová, Š. Morávková, Vývoj některých aspektů životní úrovně po únoru 1948. In: *Statistika*, 1978, č. 1, s. 2–12.

91 Růst celkové osobní spotřeby v %: 1971 – 5,2, 1972 – 4,6, 1973 – 5,2, 1974 – 6,5, 1975 – 3.

Součástí „normalizace“ byla snaha zmírnit v minulosti vystupňované sociální problémy. Také úsilí v tomto směru mělo přispět k zmírnění politické izolace Husákova vedení. Přibližně 3,3 milionu důchodců stouply v letech 1970–1975 důchody v průměru o více než 100 Kčs měsíčně, 200 000 o 20 Kčs. Průměrný vzrůst důchodů činil 110 Kčs, tj. 15 %. Přesto se důchody téměř milionu důchodců pohybovaly pod a na úrovni životního minima. Reálnou hodnotu důchodů ovlivňoval cenový pohyb: příznivě stále ceny potravin a velmi nepříznivě zvyšování cen za služby. Také důchodců, kteří nadále pracovali a tak si zvyšovali nízké příjmy, stále přibývalo. V roce 1970 jich bylo 429 000, za pět let již 507 000.⁹²

Motivem několika opatření ve prospěch rodin s dětmi byly potřeby nejen sociálněpolitické, ale také populační – pokles porodnosti. Z nejdůležitějších opatření bylo zvýšení přídavků na děti v roce 1973, mateřský příspěvek zavedený v roce 1970, půjčky mladým manželům od roku 1973 a zvýšení podpory při narození dítěte z jednoho na dva tisíce korun v roce 1971. V důsledku těchto opatření celkové příjmy rodin s dětmi stouply, zároveň však se zvětšily náklady na výchovu dětí; pomoc státu kryla tyto náklady v průměru z 56 %.

Rozdíly v příjmech domácností podle počtu dětí se prohloubily. Příjmy na jednu osobu byly v roce 1976 ve srovnání s rodinami o jednom dítěti u rodin s dvěma dětmi o 17–19 %, s třemi o 28–32 %, se čtyřmi o 34–39 % a s pěti a více o 46–51 % nižší. Rodiny s třemi a více dětmi také nadále měly velký podíl v příjmové skupině, která nedosahovala životního minima. Podle šetření z roku 1976 žilo v takových rodinách 9 %, tj. 375 000 dětí. Přes úpravy provedené v letech 1970–1975 zůstávalo sociální postavení rodin s více dětmi vážným sociálním problémem, neboť jejich sociální pozici obvykle nepříznivě ovlivňovaly další dva hlavní faktory: méně ekonomicky činných členů domácnosti a nižší pracovní příjmy jak celé rodiny, tak hlavy rodiny. O závažnosti problému svědčil i přírůstek

Růst osobní spotřeby na osobu v Kčs

1969	1970	1971	1972	1973	1974
10 762	10 936	11 420	11 931	12 452	13 119

V. Fronková, M. Švaralová, Základní charakteristiky diferenciacie v uspokojování potřeb obyvateľstva v ČSSR. In: *Plánované hospodárství*, 1975, č. 12, s. 25-34.

– B. Nentvichová, K rozvoji hlavních složek... In: *Statistika*, 1976, č. 6-7, s. 238-251.

92 Důchody byly zvýšeny v r. 1971 a 1972. *SR 1975*. – B. Jančarová, Životní úroveň důchodců a ceny. In: *Finance a úvěr*, 1974, č. 3, s. 172-176.

dětí, kterým stát poskytoval zvláštní příplatky na výživu, tzv. nutnou sociální pomoc; v r. 1972 jich bylo 18 000, o tři roky později 26 000.⁹³

Zmírnění bytové nouze bylo rovněž důležitým faktorem „normalizace“, zároveň však bylo vynuceno dalšími potřebami: vzestupem porodnosti, přibýváním nových manželství v důsledku dospívání silných ročníků populace, od roku 1973 snahou podniků pomoci bytů získat či udržet pracovní síly.

V letech 1970–1972 se prosazovala tendence větších investic do bytové výstavby, založená v předchozím období. Ještě výraznější zvýšení těchto investic začalo v roce 1973 a další dva roky pokračovalo. V pětiletí 1971–1975 bylo dokončeno 615 199 bytů, tj. o 176 000 víc než v předcházejících pěti letech. Na 1000 obyvatel se postavilo v roce 1971 7,46 bytu, o pět let později 9,77. Počet nových bytů se však opožďoval za množstvím nových manželství a navíc čistý přírůstek bytů se zmenšoval o vysoký úbytek starých bytů (v letech 1970–1974 79 800, tj. 15,8 % nových bytů). Změnila se struktura majitelů bytů: nejvýrazněji stoupla podniková výstavba, na dřívější úrovni se držela výstavba individuální (rodinné domky) a státní a poklesla družstevní výstavba. Nejnižší přírůstek zaznamenala státní bytová výstavba.

Relativně vysoký přírůstek nových bytů se uskutečňoval na úkor jejich kvality, od roku 1973 šlo fakticky o nouzovou výstavbu. Značně stoupl podíl malých bytů – garsoniér a jednopokojových bytů (ze 14,9 % v r. 1970 na 24,6 % v r. 1974) a též dvoupokojových (z 26,9 na 31,9 %) a naopak prudce poklesl podíl bytů tří- (z 52,6 na 38,4 %) i čtyřpokojových (z 5,6 na 5,1%). Průměrný počet pokojů na jeden byt se snížil z 2,49 na 2,2

93 Celkový počet dětí, na které byly v r. 1976 vypláceny přídávky na děti, byl 4 125 300. Struktura rodin příjemců přídavků v %: celkem 2 187 567 rodin – s 1 dítětem 38,2, se 2 dětmi 45,3, se 3 dětmi 12,6, se 4 dětmi 2,7, s 5 a více dětmi 1,2.

Náklady na výchovu dětí v Kčs měsíčně

počet dětí	společensky potřebné náklady		přídávky na děti		podíl na nákladech	
	1970	1976	1970	1976	1970	1976
1	583	651	90	90	15,4	13,8
2	1109	1248	330	430	29,8	34,4
3	1576	1811	680	880	43,1	48,6
4	1986	2346	1060	1280	51,9	54,6
5	2337	2859	1270	1520	54,3	53,2

J. Kučerák, Společenské minimum a potřeby dětí. In: *Životná úroveň*, 1979, č. 3, s. 76-85. – *Hospodářské noviny*, 1979, č. 36, Příloha (M. Průcha).

a průměrná obytná plocha bytu z 42,4 na 38,7 m² (údaje bez rodinných domků). Šlo tedy o nouzovou rychlovýstavbu, která měla uspokojit mladá manželství, a uskutečňovala se na úkor rodin s více dětmi. Více než třetina rodin s třemi a více dětmi bydlela v r. 1977 v bytech se dvěma a méně pokoji. V roce 1970 jich bylo 48 %. Na tomto poklesu bytů s menší výměrou se nejvíce podílely byty v rodinných domcích. Nouzová rychlovýstavba v letech 1971–1975 se prováděla též na úkor údržby dosavadního bytového fondu.⁹⁴

Pohyb v sociální oblasti, záměrně prováděný v letech „normalizace“ – zejména vzrůst příjmů, ustálení životních nákladů, sociální nivelizace, relativní vzestup společenské spotřeby obyvatel, snaha o zmírnění sociálních problémů – přispěl k sociální stabilizaci a působil jako významný faktor „politické normalizace“. Vládnoucí skupina mu přisuzovala důležitou roli a uskutečňovala jej na úkor budoucnosti; zvláště zbrzdila přechod k moderní průmyslové společnosti. Z tohoto hlediska se vývoj ubíral rozporně: na jedné straně se zvyšovala příjmová hladina obyvatel a znásobovala se jejich koupěschopnost a „konzumní zájem“, který značnou část obyvatel politicky neutralizoval, na druhé straně zaostávala modernizace výroby a v důsledku průmyslové struktury a postavení v mezinárodní dělbě práce se úměrně s růstem příjmu nezvětšovala schopnost ekonomiky uspokojovat požadavky a konzumní zájem občanů. Tento jev, který se ohlásil již v polovině padesátých let ve formě napětí na trhu jako rozpor mezi poptávkou a nabídkou, mezi potřebami a zdroji, se stával trvalým a stále závažnějším problémem. V ekonomice už patřil ke klíčovým a promítal se do oblasti politické a sociální, měnil se v trvalý zdroj nespokojenosti.

Přes řadu opatření se totiž nepodařilo pohyb příjmů udržet v plánovaných hranicích. Jak zjišťovaly ministerské kontroly, mnohé překračovaly určené mzdové limity, racionalizace práce a mzdových soustav vedla ke

94 Počet sňatků v letech 1971–1975 687 804, počet nových bytů 615 199.

Na nově postavených bytech se podílely v %

	státní	družstevní	rodinné domky	podnikové
1966–1970	18	48,5	24,9	8,6
1971–1975	20,4	30,7	27,2	21,7
absolutně	125 541	188 778	167 031	133 849

I. Gríger, Problémy výstavby rodinných domov. In: *Plánované hospodářství*, 1978, č. 12, s. 74–81. – A. Andrlé, M. Pojer, Bytová výstavba v 5. pětiletce. In: *Statistika*, 1977, č. 9–10, s. 353–364; 1978, Tíž, Vývoj bytové výstavby v Československu. In: *Tamtéž*, č. 10, s. 417–421. – *Hospodářské noviny*, 1979, č. 36, příloha (M. Průcha).

zvyšování mezd; náklady na administrativu rostly; příjmy rolníků a sociální výdaje rovněž. V letech 1971–1974 překročily příjmy obyvatel plánovanou kvótu o 18 miliard Kčs. Nepředvídaný vzestup příjmů byl provázen překročením plánovaného národního důchodu o 21,7 miliard a nebyl tedy nebezpečný. Nebezpečí hrozilo z jiné souvislosti – úměrně s příjmy nerostly výdaje obyvatel, v letech 1971–1975 (s výjimkou r. 1974) se nepodařilo splnit záměr hospodářské politiky, aby peněžní výdaje převyšovaly příjmy obyvatel. V důsledku toho od roku 1970 prudce vzrostly nerealizované peněžní prostředky, z 5,8 miliard korun v r. 1969 na 15,4 miliardy v r. 1973, v následujícím roce došlo k přechodnému poklesu, ale v r. 1975 opět stouply.⁹⁵

Hlavní příčinou jejich růstu byla u některých druhů nasycenost potřeby, u jiných nedostatek zboží na trhu. V obou případech šlo o neschopnost výroby reagovat na požadavky a zájem spotřebitele. V této oblasti se ohlašovala změna: vybavenost rodin základními průmyslovými výrobky pro domácnost se téměř dovršila, s výjimkou části rodin s nízkými příjmy. Obdobně tomu bylo i u textilního zboží a obuvi. Spotřebitelská orientace se přesouvala k ji-

95	Překročení plánu v mld. Kčs						
	1971	1972	1973	1974	1975		
peněžních příjmů	0,4	3,6	7,2	6,8			
národního důchodu	2	6,3	6,2	7,2			
Roční přírůstek v %							
příjmy obyvatel	5,5	6	6,4	4,5	4		
výdaje	5	5,5	6	6,9	3,8		
rozdíl	0,5	0,5	0,4	-2,4	0,2		
	Stav nerealizovaných peněžních prostředků obyvatel v mil. Kčs						
	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975
	5799	10 316	11 936	13 631	15 438	999	10 564
	Objem mezd v mld. Kčs						
plán	142	147	153	158			
skutečnost	143	151	158	165			
počet podniků, které překročily mzdový limit	199	536	424	671			

J. Luňák, Rozvoj životní úrovně v 5. pětiletce. In: *Finance a úvěr*, 1976, č. 1, s. 17–18. – Ernest, *Spotřeba obyvatelstva*, s. 184–185. – V. Kremel, Překročení mzdových limitů za rok 1971 v SSR. In: *Práce a mzdy*, 1972, č. 4, s. 216–218; R. Friede, Výsledky mzdových kontrol za 1. pol. 1973. In: *Tamtéž*, 1973, č. 9, s. 401–407; V. Bušša, Hlavné problémy a úlohy mzdových kontrol v hospodářství SSR. In: *Tamtéž*, 1974, č. 6, s. 291–296; R. Friede, Výsledky mzdových kontrol za 2. pol. 1974. In: *Tamtéž*, 1975, č. 3 s. 135–141; Týž, Poznatky z mzdových kontrol za 1. pol. 1975. In: *Tamtéž*, 1975, č. 11, s. 571575. – J. Hrabětová, Mzdový vývoj v 5. pětiletce. In: *Statistika*, 1975/Přehledy, s. 282–285.

ným výrobkům, které výroba nebyla schopna vůbec nebo v požadovaném množství a kvalitě nabídnout. Změnu ve spotřebitelském zájmu potvrzuje i struktura úvěrů poskytnutých spořitelny na nákup zboží. Růst prodeje v roce 1974 byl vyvolán jednak obnovou zastaralých výrobků a nákupem z úspor rodin nízkého a středního příjmového pásma. Druhou stránkou tohoto vývoje bylo zvyšování nadnormativních a neprodejných zásob zboží v obchodě, podporované pomalou inovací výrobků, vyplývající ze zbrzdění až zastavení strukturální přestavby průmyslu, zahájené v druhé polovině šedesátých let. Rozdíl mezi příjmy a výdaji obyvatel se promítl v přírůstku úspor a v úbytku úvěrů na nákup spotřebního průmyslového zboží.⁹⁶

96	Maloobchodní obrat	1971	1972	1973	1974	
	v mld. Kčs	171,7	180,1	190,9	205,2	
	růst v % k roku minulému	105,2	104,9	106	107,5	
	podíl průmysl. zboží v %	50,1	50,1	51,1	52,6	
	Úvěry poskytnuté na nákup zboží (počet v tisících)					
		1971	1972	1973	1974	1975
	celkem	2981	3045	2876	2360	1646
	z toho v % na					
	nábytek	47	52	40	38	26
	motocykly	2	1	1	-	-
	televizory	20	16	11	12	14
	osobní auta	1	3	21	21	32
	chaty	3	5	4	4	7

Zásoby v obchodě	index 1975/70		přírůstek zá-		stav
	maloobch.	zásob	sob v mil. Kčs	zásob k	
	obratu		1970-75	1975	31.12.75
státním	128,5	136,7	10 746	5 359	39 999
družstevním	131,3	137,3	2 822	1 224	9 953
nadnormativní zásoby, převážně v průmyslovém zboží					3 200

	Úspory obyvatel (v mld. Kčs)					
	1970	1971	1972	1973	1974	1975
přírůstek vkladů	9,6	10,4	11,8	13,1	8,8	8,4
stav ke konci roku	64	74,4	86,2	99,4	108,2	116,6
míra úspor v %	5,1	5,6	6,1	6,4	4	4

J. Luňák, Rozvoj životní úrovně v 5. pětiletce. In: *Finance a úvěr*, 1976, č. 1, s. 17-24; J. Pelikán, K vývoji spotřebního úvěru v 5. pětiletce a předpoklady jeho rozvoje v 6. pětiletce. In: *Tamtéž*, 1976, č. 8, s. 528-539; P. Pecháček, K. Kněz, Zásoby v národním hospodářství. In: *Tamtéž*, 1976, č. 4, Příloha. - Z. Karpíšek, V. Schrejber, V. Sládek, Vývoj produktivity práce v roce 1972. In: *Práce a mzdy*, 1973, č. 4, s. 216-221. - Z. Dacík, V. Kardašová, Nové výrobky a jejich jakost v ČSR. In: *Statistika*, 1977, č. 1-2, s. 46-54; J. Bondyová, Š. Morávková, Vývoj některých aspektů životní úrovně po únoru 1948. In: *Tamtéž*, 1978, č. 1, s. 2-12. - SR 1975; SR 1976. Viz příloha č. 4.

Během tohoto období došlo v sociálním systému k dalším změnám. Pokračovaly procesy dřívější a ohlásily se nové, vyvolané sovětskou okupací, likvidací společenské reformy a politikou „normalizace“. Trval růst počtu a váhy kvalifikovaných pracovníků v národním hospodářství. Během pěti let (1970-1974) nastoupilo do zaměstnání 570 000 vyučených dělníků, z toho 31 % děvčat. Podíl kvalifikovaných dělníků se zvýšil, podíl vyučených v oboru stoupl na 54,5 % (o 4 % víc než v r. 1971).

Ve stejném období nastoupilo do zaměstnání 351 000 absolventů škol, z toho 82 000 absolventů vysokých škol. Nepřibýli jen ve výrobě a správě, ale pozměnili také kvalifikační strukturu pracovníků řídicího a správního aparátu:

1. Podíl absolventů škol, kteří zastávali funkce odpovídající jejich vzdělání, se zvětšil.
2. Zmenšil se zejména podíl těch, kdo zastávali místa s požadovaným základním vzděláním a naopak se zvýšil podíl středoškoláků ve funkcích systemizovaných pro absolventy vysoké školy.
3. U technicko-hospodářských pracovníků stoupl podíl těch, kdo splňovali předepsané vzdělání, s výjimkou nejvyšších funkcí - ředitelů podniků a jejich náměstků - a nejnižších funkcí (administrativa).
4. V absolutních číslech se stav měnil pouze nepatrně. Přes 32 000 vysokoškoláků stále pracovalo na místech, kde se požadovalo nižší vzdělání. Počet funkcí vykonávaných pracovníky se základním vzděláním a určených pro absolventy vysokých a středních škol klesal nepatrně. Na místech s požadovanou vysokoškolskou kvalifikací jich bylo 18 000, se středoškolským vzděláním více než 275 000. Rozdíl mezi relativními a absolutními čísly byl způsobem přírůstkem systemizovaných míst pro absolventy škol zhruba o 100 000.⁹⁷

97	Pracující na místech s požadovaným vzděláním (v %)									
	absolventi	vysokoškolské			středoškolské			základní		
	školy	1970	1973	1978	1970	1973	1978	1970	1973	1978
	vysoké	87,6	89,9	91,9	11,7	10	8	0,7	0,03	0,06
	střední	33,6	36,6	38,7	29,1	60,7	59,7	37,3	2,7	1,6
	Absolventů vysokých škol, kteří nezastávali funkce, odpovídající jejich vzdělání, bylo v r. 1973 32 287, v r. 1978 32 170. Na místech systemizovaných pro vysokoškoláky bylo v r. 1973 19 009 a v r. 1978 14 467 se základním vzděláním, na místech středoškoláků v r. 1973 279 139 a 1978 277 732. Předepsané vzdělání v r. 1972 splňovalo v průmyslu (v %): celkem 54,45, ředitelé a jejich náměstci 42,6, mistři 59,4, vedoucí výrobních provozů 57,8, funkčních útvarů 57,44, úředníci 46,35. SR 1970; SR 1972; SR 1975; SR 1978.									

Pokračující příliv kvalifikovaných pracovníků sice vytvářel předpoklady pro modernizaci výroby i zkvalitnění řídicí práce, ale rozsah překážek a odporu, se kterými se ve svém působení setkávali, vyvolávaly jak konflikty, tak pocity bezmoci, přerůstající v jejich rezignaci a lhostejnost. A naopak se komunistické vedení snažilo mezi příslušníky mladé generace kvalifikovaných pracovníků „lovit“ nové členy strany, doplnit její řady oslabené čistkami. Stále vysoký počet nekvalifikovaných lidí v řídicím a správním aparátu a jejich sociální závislost na režimu se staly důležitým faktorem „normalizace“. Z jejich řad se regenerovaly funkcionářské sbory (nejen stranické) a vyrůstali vykonavatelé a opory politiky.

Politická perzekuce a msta – zvláště důležitý rys „normalizace“ – dosáhla v letech 1969–1972 masového měřítka a zrodila nový sociální problém. Kolem 750 000 občanů se stalo obětí rozsáhlé čistky, která postihla funkcionáře a členy všech mocenských a řídicích institucí a společenských organizací na všech stupních – od vládnoucí skupiny, univerzitních profesorů až po místní funkcionáře a dělníky.

Důsledky perzekuce poznamenaly sociální postavení všech obětí a jejich rodin (přes 2 miliony občanů), a to v rozličné míře, stupni a způsobu. Všechny oběti perzekuce byly postiženy zákazem veřejné činnosti, většina musela změnit povolání, což znamenalo znatelný pokles životní úrovně, znehodnocení kvalifikace, změnu dosavadního způsobu života, ohrožení budoucího životního a společenského uplatnění i dětí. Masa postižených se pomalu a s velkými obtížemi přizpůsobila novým sociálním a existenčním podmínkám, většina domácností „spadla“ do nižšího příjmového pásma, mnohé rodiny z pásma nejvyšších příjmů k hranici životního minima.

Politická perzekuce byla hlavním, ale nikoliv jediným zdrojem sociální nejistoty. V roce 1970 ji vyvolalo např. usnesení vlády č. 54/70 o úsporách v oblasti řízení a správy, kdy 85 500 občanů muselo změnit své zaměstnání. V témže roce byl kromě „očisty“ vysokoškolských studentů obnoven třídní výběr studentů, zrušený v roce 1963, tzn. rázně bylo omezeno přijímání zájemců o studium z nedělnických rodin a studium dětí politicky perzekvovaných osob bylo zakázáno.⁹⁸

98 Práce a mzdy 1971, s. 410-411. – Charvát a kol., 119.

	Podíl studentů dělnického původu na školách			
	1963/64	1971/72	1972/73	1973/74
středních	46,5	55,9	49,4	51,8
vysokých	37,6	27,9	30,7	32

Sovětská okupace, likvidace reformy 1968/69 a politická „normalizace“ byly pro československou společnost silným politickým otřesem. Bezprostřední reakce většiny obyvatel na tyto události byla velice podobná: zklamání, pocity beznaděje a bezmoci, nezájem o společenské záležitosti, úpadek pracovní morálky, odpor k okupantům, nedůvěra k vládnoucím kruhům a nesouhlas s jejich politikou. Mnoho jevů potvrzovalo pokles pracovní morálky, který přiznávala i politická místa: vysoká nemocnost, velká fluktuace, nízký stupeň využívání pracovního času a stále značný rozsah přesčasové práce, pokračující úbytek pracovníků druhé a třetí směny, mzdová nekázeň (poskytování neoprávněných mezd a přiznávání neodpovídající kvalifikace), udržování nízkých pracovních norem a jejich vysoké překračování, rozkrádání socialistického majetku, vzestup zmetků – výrobků nízké jakosti.

Politická kampaň, rozpoutaná stranickými a odborovými institucemi, jen málo přispívala ke zvýšení pracovní morálky. Větší úspěch přinesla řada administrativních opatření: tlak na lékaře, aby uznávali méně pacientů práce neschopných, zavedení tzv. soudružských kontrol nemocných; zřízení mzdových komisí na závodech pro dohled nad dodržováním mzdových předpisů, zřízení fluktuačních komisí, které projednávaly každý případ odchodu ze závodu; obnovení trestních sankcí proti absenci; změny v zákoníku práce v neprospěch zaměstnanců; tlak na odbourávání přesčasové práce; tvrdší postih za rozkrádání socialistického majetku.

Celkově se tedy administrativní a trestní sankce vůči zaměstnancům rozšířily a zostřily. Nejvýznamnějším opatřením měla být rozsáhlá akce racionalizace práce a mzdových soustav, jejímž záměrem bylo

1. posílit účinnost tarifní soustavy (základní mzdy), jejíž podíl na mzdách značně poklesl,
2. upevnit pracovní normy zavedením tzv. technicky zdůvodněné normy spotřeby práce,
3. zmírnit mzdovou nivelizaci.

Akce trvala přes dva roky a skončila v roce 1975. Původní záměry splnila jen zčásti. Dělníci chápali zpevňování norem jako útok na mzdy a bránili se mu, i když mnohým slibovalo nepatrně vyšší mzdy zavedením vyšších tarifních sazeb. Vůbec se nezmínila mzdová nivelizace, naopak se v některých směrech dále rozšířila a prohloubila. Výkonové normy se zpevnily, jejich plnění pokleslo z dřívějšího průměru 132 % na 104–116 %. Avšak jen 50–60 % norem se považovalo za technicky zdůvodněné, takže více než pětina dělníků plnila normy na více než 120 %. Závažné bylo, že téměř stejný počet dělníků,

převážně mladých a žen, normy neplnil (jejich odpor proti zpevňování norem byl malý).

Důležitou změnou v systému odměňování dělníků bylo osobní hodnocení, které mohlo činit až 20 % mzdy (30 % u dělníků ve dvou- a třísměnném provozu). O jeho výši rozhodoval vedoucí a sloužilo k ocenění angažovanosti pracovní, společenské a politické.

V boji proti fluktuaci sehrála důležitou roli výstavba podnikových bytů, jeslí a školek, které měly dlouhodobě a smluvně připoutat dělníky k podniku (za poskytnutí podnikového bytu se zaměstnanec musel smluvně zavázat, že v podniku zůstane pět – deset let). Politický a ekonomický tlak, administrativní a trestní opatření přinesly částečný úspěch – pracovní morálka se během pěti let zlepšila.⁹⁹

Z dalších jevů, vyvolaných v životě společnosti sovětskou okupací a událostmi roku 1969, uvedeme tři charakteristické:

1. Všeobecný pokles angažovanosti i zájmu o veřejné a politické záležitosti, zvláště viditelný po výbuchu aktivity v roce 1968. Obava z veřejné činnosti, útek do soukromí, uzavřenost do kruhu vlastních zájmů a do úzkého kruhu nejbližších přátel se rychle šířily a pro mnohé se měnily v novou formu sebeuplatnění: vzestup zájmu o chaty a chalupy, o stavbu rodinných domků a o opravy domů, pokles návštěvnosti kulturních podniků a odbytu novin a knižních novinek, a naopak přírůstek čtenářů a výpůjček ve veřejných knihovnách. Zajímavým úkazem byla i větší spotřeba lihovin, zejména v rodinách a na pracovištích.

V době hluboké politické izolace tato změna v životě většiny obyvatel vládnoucími kruhy vyhovovala, dokonce ji přivítaly a podporovaly; neutralizovala nespokojené a odváděla od veřejných projevů nespokojenosti. Také strach vystupovat na veřejnosti, vyvolaný vlnou masové

99

Plnění výkonových norem, průměr, v %					
	1967	1970	1971	1972	1973
	117	129	131	132	132

- A. Baloušek, V. Měchura, Osobní ohodnocení dělníků. In: *Práce a mzdy*, 1973, č. 11, s. 504-511; O. Choděra, Trestní postih absencí. In: *Tamtéž*, 1975, č. 8, s. 439-341; Výkonové normy pro racionalizaci práce a mzdových soustav. In: *Tamtéž*, s. 396-399; V. Šmolcnp, K výsledkům racionalizace práce a mzdových soustav v hlavních výrobních odvětvích. In: *Tamtéž*, č. 9, s. 455-458. J. Kux: Vývoj v plnění výkonových norem v průmyslu. In: *Statistika*, 1973, č. 12, s. 489-490. – J. Luhan, Zákoník práce a potřeby ekonomiky. In: *Plánované hospodářství*, 1973, č. 1, s. 64-71. – *Odborář*, 1971, č. 3, s. 16; č. 6, s. 22; 1973, č. 3, s. 21. – Dercó-Kotlaba, *Mzda*, s. 247-315. – *SR 1975*. Viz příloha č. 2.

politické perzekuce, v roce 1972 zeslábl, o čemž svědčí mimo jiné i to, že výrazně přibýlo stížností obyvatel.¹⁰⁰

2. Vládnoucí kruhy se snažily obnovit rozsáhlými čistkami rozrušený tzv. společenský aktiv – funkcionářské sbory mocenských orgánů a společenských organizací – a regenerovat hlavní opory režimu získáním mladých lidí. Nabízely jim za to šanci rychlé kariéry. A tak přibývalo mladých novinářů, vědeckých pracovníků, úředníků a funkcionářů, kteří nastupovali na uprázdněná místa. Také mezi mladými dělníky hledaly nové členy strany, funkcionáře odborových a jiných organizací. I neúplné údaje tento záměr a jeho výsledek potvrzují.¹⁰¹

100 V r. 1970 bylo v ČSSR 160 000 (v českých zemích 128 000) chat a chalup a 16 000 se jich stavělo. Během příštích deseti let jich přibýlo přes 120 000, jen v českých zemích dosáhl počet 250 000. Údaje o vybavenosti chat potvrzují, že nejlépe jsou vybaveny chaty dělníků, kterých je asi 33 %. Výzkum z r. 1977 ukázal, že poptávka po chatách nebyla zdaleka uspokojena.

Počet bytů, přeměněných pro jiné (většinou rekreační) účely

1970	1971	1972	1973	1974
4316	3164	3625	5522	5262

V letech 1971–1975 se postavilo 615 199 rodinných domků, přitom nejvíc v obcích do 2000 obyvatel.

Spotřeba alkoholických nápojů na 1 obyvatele v I (v hodnotě čistého lihu)

1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974
7,2	7,8	8,4	9	9,1	8,7	8,8

Z prodeje bylo spotřebováno mimo podniky veřejného stravování (%)

	1965	1970	1971	1972	1973	1974
vína	67	66,8	67,2	68	68	68
lihovin	39,9	60,2	61,4	61,8	64,2	65,7

Stížnosti občanů v tisících

1971	1972	1973	1974
62,9	129	121	119

E. Rendlová, Rekreace a její úloha ve formování způsobu života městského obyvatelstva. In: *Sociologický časopis*, 1981, č. 2, s. 165-166. – I. Gríger, Problémy výstavby rodinných domov. In: *Plánované hospodářství*, 1978, č. 12, s. 74-81. – *Tribuna*, 1972, č. 36, s. 17. – *Hospodářské noviny*, 1974 č. 51-52, s.19-20; 1975, č. 50, s. 4. – *Svět práce*, 1975, č. 50, s. 3. – Viz příloha č. 8.

101 V národních výborech, zvolených v r. 1971, bylo 60 431, tj. 30 % členů do 35 let. Mezi delegáty odborového sjezdu v r. 1972 bylo 22 % do 30 let a 18,8 % do 40 let. Na XV. sjezdu KSČ v r. 1976 bylo delegátů do 35 let sice jen 10,6 %, ale zpráva uváděla, že ze 333 952 nových členů strany, přijatých od posledního sjezdu v r. 1971, bylo do 35 let 90 % a do 25 let 50 %, počet členů strany do 35 let se mezi sjezdy zvýšil o 80 %. V r. 1971 bylo do závodních rad zvoleno 22 % odborových funkcionářů do 30 let a více než polovina funkcionářů bylo nových. Ze 123 členů odborového vedení na Slovensku v r. 1972 bylo 39,8 %

3. Srpnová okupace Československa vyvolala u obyvatel silný odpor vůči pěti zemím, které se na okupaci podílely, především vůči Sovětskému svazu. Vládnoucí kruhy se snažily tento odpor zlomit nebo oslabit a kromě jiných opatření prosazovaly do kulturního života díla sovětská a dalších socialistických států. Šlo nejen o gesto vůči Moskvě, o důkaz poslušnosti a podřízenosti, ale také o úmysl izolovat Československo od západní kultury a vystavit je tlaku sovětské ideologie. Filmů, televizních a rozhlasových pořadů, knih a článků pocházejících od autorů ze zemí sovětského bloku v československých programech přibývalo. Teprve rok po sovětské okupaci se politické vedení odvážilo k této „kulturní invazi“. Pak se ale rozrostla do značných rozměrů, a to na úkor západních, ale hlavně československých autorů. Občané se ideologickému tlaku bránili – návštěva sovětských filmů byla katastrofální, stejně tak sledovanost sovětských pořadů v televizi a rozhlase i prodej sovětské literatury. Filmový podnik se dostal do finanční tísně (dříve odváděl do státní pokladny značné zisky, v roce 1972–1973 musel být dotován ze státního rozpočtu), také zisky nakladatelství poklesly. Hlavně finanční důvody způsobily, že se do kin, divadel a vydavatelských programů musela pustit i západní díla. Režimu se do jisté míry podařilo prosadit jeho záměr: návrat ke kulturní a myšlenkové izolaci společnosti od západního světa a její otevření ideologickému tlaku sovětského bloku, zejména ruskému. Společnost si však hledala a nalézala možnosti a prostředky obrany vůči tlaku. Jejich účinnost byla sice omezená, ale nikoliv bezvýznamná.¹⁰²

Do československé společnosti vneslo nové prvky federativní uspořádání státu. Československá federace byla a je považována za jediný výsledek reformy 1968/69. Ústavněprávní stránka vztahu Čechů a Slováků, po desetiletí zdroj rozporů, byla vyřešena vytvořením dvou státních útvarů. To, že se federace uskutečnila v době „normalizace“, ovlivnilo její rozdílný průběh a výsledek v obou státech, což mělo za následek, že česká a slovenská společnost se nesblížily, naopak rozdíl mezi nimi se zvýraznily. Omezíme se na některé rozdíly v sociální oblasti.

do 30 let. J. Chovanec, *Zastupitelská ústava ČSSR*, Bratislava 1973, s. 166-187. – *XV. sjezd KSČ*, Praha 1977, s. 71-72, 383. – V. Mařík, VIII. všeodborový sjezd – nástup k trvalé aktivitě odborů. In: *Odborář*, 1972, č. 15, s. 2. – J. Pleva, *Odbory při budování rozvinutej socialistickéj spoločnosti na Slovensku*, Bratislava 1981, s. 99-101.

102 Viz příloha č. 8.

Nejdříve několik údajů obecného rázu: Slovenská společnost byla mladší nejen obyvatelstvem. Také její ekonomika, rychle budovaná od padesátých let, měla v porovnání s českou k dispozici mladší a tedy modernější strojní park a budovy. Zvláště strojové vybavení odvětví lehkého průmyslu bylo modernější, a také investice do nevýrobních odvětví rostly rychleji než v českých zemích. Slovensko mělo ještě zdroje pracovních sil – silné ročníky učňů a ženy – a mohlo jimi posílit nevýrobní oblasti, zejména služby. A tak z hlediska přechodu k ekonomice moderní průmyslové společnosti Slovensko postupovalo v mnoha směrech rychleji než české země. Pokud šlo o spotřebu potravin a vybavenost domácností průmyslovými výrobky dlouhodobé spotřeby, od roku 1968 rychle dohánělo český předstih. Rovněž prožilo velkou bytovou výstavbu: v letech 1951–1975 se svými 744 094 novými byty podílelo 60 % na československé výstavbě. Přes 45 % (336 832) bytů bylo v rodinných domcích, z toho přes polovinu jich bylo postaveno na vesnicích (do 2000 obyvatel) a další třetina v malých městech (2–10 000 obyvatel). Slovenští zaměstnanci byli mnohem silněji spjati s vesnicí a s tím spojenými výhodami (nižší životní náklady) i nevýhodami (dojíždění do zaměstnání, 49,3 % mužů a 34,2 % žen).¹⁰³

	do 1948	1948–1955	1956–1961	1962–1968
ČSR	17,3	14,7	27,8	40,2
SSR	7,5	12,7	27,1	52,7
budov a staveb				
ČSR	46,8	13,8	15,4	24
SSR	22,6	16,5	22,8	38,1
strojů a zařízení v průmyslu				
ČSR	19,3	15,7	27,8	37,2
SSR	7,9	13,6	26	52,5

Investice do nevýrobních odvětví, vzestup v %, r. 1960 = 100:
1974 – ČSR 151, SSR 203, ČSSR 162,6.

	přírůstek v tis.	ženy	v nevyr. odvětv.	ženy
ČSR	104	127	9	62
SSR	176	110	62	60

Přírůstek dělníků v průmyslu 1970–1974: ČSR -21 000, SSR +39 000, z toho strojírenství 14 000, chemie 5 000, textil 4 000.

	pračka		chladnička		rozhl.přij.		televizor	
	ČSR	SSR	ČSR	SSR	ČSR	SSR	ČSR	SSR
1968	1	1	2	2	0,8	0,8	1	2
1970	1	1	2	2	0,7	0,7	1	2
1974	1	1	1	1	0,6	0,6	1	1

V důsledku federativního uspořádání státu stoupl počet slovenských zaměstnanců ve federálních institucích. Údaje o přesném počtu nemáme k dispozici, z dostupných údajů lze však vyvodit, že v českých zemích přibývalo slovenských úředníků a ubývalo dělníků. Příliv slovenských úředníků se často z různých důvodů stával zdrojem rozporů ve federálních institucích, nesetkával se vždy s příznivým ohlasem v české společnosti a nepříznivě působil na česko-slovenský vztah.¹⁰⁴

V době reformy i „normalizace“ se politické úsilí na Slovensku soustřeďovalo nejdříve na prosazení a poté na provedení federalizace, především na výstavbu vlastního státu. A tak v době, kdy mzdy českých dělníků výrazně vzrůstaly, slovenští dělníci v této věci zaostávali. Vyrovnávání mezd, které od poloviny šedesátých let postupovalo, se zastavilo, a rozdíl se dokonce zvětšovaly. Obrazně řečeno – slovenští dělníci na federalizaci doplatili, a to i když bereme v úvahu vliv dalších faktorů. Stejně tomu bylo i v některých skupinách technicko-hospodářských pracovníků a zaměstnanců nevýrobních odvětví.

Ve struktuře průměrných mezd pracovníků národního hospodářství se slovenská převaha nižších příjmů měnila pomalu a zaostávání u vysokých příjmů se dokonce zvětšovalo ve prospěch českých zaměstnanců. Pouze důchody byly na Slovensku od roku 1968 vyšší než v českých zemích.¹⁰⁵

	Počet dokončených bytů na 1000 obyvatel				
	1971	1972	1973	1974	1975
ČSR	7,14	7,88	7,83	8,57	9,65
SSR	8,15	8,73	8,81	9,23	10,04

Na Slovensku dojíždělo do zaměstnání 621 000 dělníků, tj. 57,1 % (rok 1970). *Statistické přehledy*, 1969, č. 8, 1975, č. 10, s. 296. – A. Anderle, M. Pojer, Bytová výstavba v 5. pětiletce. In: *Statistika*, 1977, č.9-10, s. 358. – SR 1975.

104 Do Prahy se v letech 1969–1975 přestěhovalo přes 6000 slovenských občanů z rodin úředníků, z nich bylo 64 % ekonomicky aktivních. Ovšem pouze část dostala v Praze byty, čekala na ně několik let, takže většina nových úředníků dojížděla. Téměř třetina ze Slovenska dojíždějících (přes 78 000) trvala jedna cesta do zaměstnání více než dvě hodiny, mezi nimi je několik tisíc dojíždějících do Prahy. A. Anderle, M. Pojer, Dojíždka do zaměstnání 1970. In: *Statistika*, 1974, č. 6-7, s. 245. – Viz příloha č. 7.

	Průměrná výše starobních důchodů v Kčs:							
	1967		1969		1971		1974	
	ČSR	SSR	ČSR	SSR	ČSR	SSR	ČSR	SSR
zaměstnanci	764	744	847	851	885	909	937	966
družstev. rolníci	370	370	482	535	546	605	583	635

SR 1975. Příloha č. 7.

Příjmy domácností na jednoho člena zaznamenaly ve prospěch Slovenska jen nepatrné změny, způsobené zejména podstatně vyšším přírůstkem zaměstnaných žen. Struktura slovenských domácností se ve srovnání s českými nadále vyznačovala vyšším podílem rodin s nízkými příjmy a menším podílem rodin s příjmy středními a zejména vysokými. Příčina spočívala jak v nižší mzdové úrovni a v početnějších rodinách, tak v nižší společenské spotřebě na obyvatele a naopak vyšší společenské spotřebě společnosti, mimo jiné ve spotřebě výdajů na státní aparát. Výdaje na státní správu v důsledku federalizace stouply všeobecně, na Slovensku byly na jednoho obyvatele o 10 % vyšší než v českých zemích. Jen část výdajů na národní vládu a administrativu se hradila z dotací poskytovaných z federálního rozpočtu, které v r. 1972 činily na jednoho obyvatele Slovenska 7122 Kčs, v českých zemích 3973 Kčs.¹⁰⁶

Federalizace naopak přinesla sociální vzestup a výhody slovenské inteligenci. Její počet rostl rychleji než v českých zemích. Jen v letech 1970–1973 se zvýšil počet odborníků v národním hospodářství na Slovensku o 18,2 % (60 000), v českých zemích o 11,5 % (113 000), z toho absolventů vysokých škol o 23 % proti 19 % v českých zemích, středních škol o 16,6 % proti 9,7 %. Zvláště rychlý vzestup zaznamenala na Slovensku zaměstnanost

106 Hrubé peněžní příjmy slovenských domácností v poměru k českým, slovenské byly nižší ročně o Kčs

	1970	%	1971	%	1972	%
domácností	1970		1377	9,6	1662	9,9
dělníků	1989	13,2	1377	9,6	1662	9,9
úředníků	851	5	934	5,2	815	4,3
družstev. rolníků	3139	19,9	3598	21,6	3451	20,2

Počet domácností a členů podle ročního příjmu na člena v r. 1970

	do 7200 Kčs		7200–12 000		12 000–16 800		nad 16 800	
	ČSR	SSR	ČSR	SSR	ČSR	SSR	ČSR	SSR
domácností								
v tisících	416	29	1136	504	1027	299	764	160
v %	12,5	23,3	34	40,2	30,7	23,8	22,8	12,7
členů v tis.	939	1031	3671	2010	3253	1036	1818	404
v %	9,7	23	38	45	33,6	23,1	18,7	7,91

Společenská spotřeba na 1 obyvatele v Kčs

		ČSR	SSR	rozdíl	ČSR	SSR	rozdíl	z toho na stát.správu	
								ČSR	SSR
1971	5324	4660	664	2111	2324	- 213	299	338	
1973	6105	5369	736	2436	2585	- 149	361	398	
1975	6603	5956	647	2878	3008	- 130	403	449	

SR 1970; SR 1971; SR 1972; SR 1973; SR 1974; SR 1975.

v těch odvětvích, která v českých zemích v důsledku politických čistek stagnovala nebo v nich pracovníků ubylo – ve školství a kultuře, vědě a výzkumu, ve společenských organizacích, správě a soudnictví.¹⁰⁷

Pozoruhodný byl vývoj ve školství: v českých zemích ubylo v důsledku perzekuce v letech 1970–1973 2,5 tisíce vysokoškoláků, na Slovensku jich za stejné období přibýlo 6000; počet profesorů a docentů pracujících ve svém oboru se v letech 1969–1973 snížil v českých zemích o 392, na Slovensku o 73. Řady žáků středních škol na Slovensku se za stejné období rozrostly o 10 000 a dosáhly 130 000, v českých zemích zůstaly zhruba na stejné úrovni, kolem 195 000. Na počet obyvatel mělo Slovensko více studentů než české země.

Kromě početního růstu pocítila slovenská inteligence i sociální vzestup. Mnohým se naskytl šance nebo naděje na rychlou kariéru, neboť vznikala slovenská ministerstva a další instituce a musel být zvýšen podíl slovenských zaměstnanců ve federálních úřadech. Hlavně však došlo ke znatelnému mzdovému vzestupu jak v poměru ke mzdám slovenských dělníků, tak i jejich českých kolegů. Byla to odměna za politickou pasivitu i záměr politického vedení vytvořit si v této skupině opory své moci. Nejen politické uspokojení z federace a nesrovnatelně menší rozsah perzekuce, ale i sociální motivy měly vliv na politické postoje slovenské inteligence během „normalizace“ a na její roli v ní. Velká část s ní spojovala svůj sociální vzestup a zůstávala politicky pasivní, nemalá část se stala aktivní oporou „normalizace“ a jen nepatrně malý díl, ve srovnání s českými poměry, byl politicky a sociálně perzekvován za svou aktivitu v letech 1968/69. Z nich jen jednotlivci vyslovovali veřejně nesouhlas a odpor vůči režimu.

V obou společenských krizích měl sociální systém důležitou roli a prodělal neméně důležité změny:

1. Došlo k nebývalému „příjmovému skoku“ obyvatel, který vykonával tlak na ekonomiku a přispěl k přechodu na moderní průmyslovou společnost;

107

	Pracovníci v tisících					
	1969		1971		1974	
	ČSR	SSR	ČSR	SSR	ČSR	SSR
věda a výzkum	173	34	127	37	125	41
školství, kultura	255	121	254	127	269	143
správa, soudy	71	32	74	31	75	38
zdravotnictví, soc.péče	174	70	188	73	205	87
společenské organizace	26	8	24	9	21	10

SR 1975.

2. Prosazování požadavků sociálního charakteru se stalo politickým faktorem a rozšířilo řady příznivců a podporovatelů hnutí za společenské reformy.
3. Obě krize končily sociální stabilizací, která mohla fungovat jako předpoklad stabilizace politické a napomáhat k překlenutí politické izolace vedení.

Vedle těchto obecných a oběma krizím společných výsledků existovaly i některé rozdíly. Krizí v letech 1953–1957 vyvrcholilo zakladatelské období komunistického režimu, v němž vznikla nová sociální – netřídní – struktura, přetvořily se jednotlivé společenské vrstvy, jejich sociální postavení a role se od základu změnily. Nová sociální základna byla charakterizovaná dvěma rysy: sociální nivelizací (přestavba vlastnických a pracovních vztahů a vyrovnávání příjmů obyvatel směrem ke středu) a novou sociální diferenciací podle příjmů domácností.

Společenská krize si vynutila změny v sociální oblasti: pokusy o denivelizaci a tendence k resekvtování nové sociální diference; byly vcelku odstraněny „staré, klasické“ sociální problémy (nezaměstnanost, hladové mzdy aj.), zrodily se problémy nové. Další pokrizový osud změn v sociální oblasti závisel stále víc na vývoji ekonomickém a politickém.

Během krize 1968–1975 patřil k nejdůležitějším změnám v sociální struktuře výrazný růst kvalifikovaných pracovníků v příslušných funkcích. Druhým rysem byla tendence k odstranění mzdové nespravedlnosti a zmírnění mzdových preferencí, které byly produktem zastaralé ekonomické struktury. Proti tomu však působila politika „normalizace“, která měla silnou tendenci k návratu k předcházející ekonomické koncepci. Jejím důsledkem dále bylo posílení sociální nivelizace, konzumní orientace obyvatel a z toho vyplývající až nebezpečné zostření rozporu mezi příjmy obyvatel a stále ochabující schopností ekonomiky uspokojovat jejich požadavky, a v neposlední řadě i prohloubení rozdílů mezi sociálními a politickými zájmy české a slovenské společnosti, které je nesbližovalo, naopak vzdalovalo.

Produktivita práce a mzdy v r. 1968
(stejně období r. 1967 = 100)

odvětví	čtvrtletí							
	I.		II.		III.		IV.	
	a	b	a	b	a	b	a	b
hornictví	114,1	104,6	112,9	104,1	111,4	105,4	110,8	106,6
energetika	112,4	106,0	109,6	105,9	108,8	106,5	108,4	107,3
těžký průmysl	105,0	102,7	103,4	103,3	102,7	103,6	103,2	104,8
chemie	104,3	104,2	104,3	104,0	104,3	104,0	103,4	105,8
stavebnictví	106,9	104,3	106,0	103,7	104,8	103,9	104,5	105,5
spotřební	102,6	104,9	101,7	104,1	101,4	105,6	101,5	108,3
zeměděl. a výživy	105,6	104,9	103,8	105,8	103,5	108,0	102,5	111,5

a produktivita práce
b mzdy

Ze 104 sledovaných podniků mělo ve srovnání se stejným obdobím roku předchozího:
vyšší vzestup mezd
nižší produktivitu práce než
než produktivity práce
v předchozím roce

		%	%
1968 *	I. čtvrtletí	39	13,0
	II. čtvrtletí	43	25,8
	III. čtvrtletí	49	28,2
	IV. čtvrtletí	65	31,7
1969	I. čtvrtletí	74	39,4
	II. čtvrtletí	76	35,6
	III. čtvrtletí	47	20,2
	IV. čtvrtletí	37	12,5
1970		19	2,9
1971		26	7,7
1972		30	13,5
1973		21	8,6
1974		26	10,6

* V r. 1968 se údaje týkají 85 výrobně hospodářských jednotek.

Pramen: *Statistické přehledy*, 1968/6, 8, 11; 1969/3, 5, 9, 11-12; 1970/4; 1971/4; 1972/4; 1973/4; 1974/4; 1975/3; 1976/3.

Údaje za průmysl

	1967	1968	1969	1970	1974
odchod povolený správou závodů (v tis.)	155*	138	148		92
pro nemoc neodpracováno dní na 1 dělníka	15,5	17,0	17,3	18,2	14,2
využití fondu pracovní doby v %	92,5	91,7	91,1	90,9	92,2
přesčasové hodiny v %	4,6	4,8	5,8	5,7	
koeficient směnnosti	1,369	1,360	1,358	1,351	1,329

* Rok 1965.

Pramen: *Statistická ročenka*, 1970, 1975.

Za průměrnou měsíční mzdu si mohl koupit

zboží	dělník			technik			úředník		
	1967	1969	1975	1967	1969	1975	1967	1969	1975
chléb, kg	618	713	887	880	976	1036	558	612	715
vepřová pečeně kg	53	61	76	76	84	90	48	53	62
máslo kg	40	46	57	57	63	68	36	40	46
cukr kg	201	231	288	286	317	337	181	199	232
pivo l	473	500	678	672	685	792	426	430	546
obyčejný pánský oblek ks	3,6	2,6	3,0	5,2	3,5	3,5	3,3	2,1	2,4
dámské šaty ks	7,4	4,0	6,0	10,6	6,3	6,9	6,7	4,0	4,7
košile pánské ks	34,0	27,0	39,0	49,7	37,5	45,0	31,5	23,0	31,0
kuchyně ks	0,6	0,7	0,5	0,9	0,9	0,6	0,5	0,6	0,4
chladnička ks	0,8	0,8	1,3	1,1	1,0	1,0	0,7	0,6	1,0
vysavač ks	3,0	2,8	3,0	4,5	3,8	3,5	2,9	2,4	2,4
nájem, 2 pokoje, měsíců	15,0	17,5	9,7	21,6	24,0	11,0	13,7	15,0	7,8
dámské šaty polovlněné ks	21,0	30,0	24,0	30,0	30,0	28,0	19,0	18,7	19,0
pánský oblek vlněný ks	1,5	1,5	1,7	2,0	2,0	2,0	1,4	1,3	1,4
kožená obuv pánská, páry	11,5	11,0	9,8	16,0	15,0	10,0	10,3	9,4	8,0
rozhlasový přijímač ks	1,4	1,6	1,7	2	2,1	1,9	1,3	1,3	1,3
pračka ks	1,0	1,1	0,9	1,4	1,5	1,0	0,9	0,9	0,7
	1953	1955	1953	1955	1953	1955			
chléb kg	409	485	531	615	301	412			
hovří maso kg	57	63	74	80	50	53			
máslo kg	26	30	33	38	23	25			
cukr kg	82	115	106	145	72	97			

Pramen: *Statistická ročenka*, 1957; 1960; 1967; 1968; 1975; vypočteno autorem.

Vybavení obyvatel předměty dlouhodobého trvání

Na 1 předmět připadalo obyvatel:

	1953	1958	1965	1968	1969	1972	1974
elektrický sporák	102	63	27	25	23	20	19
plynový sporák	46	30	13	10	9	8	7
vyssavač	34	18	8	7	7	6	6
pračka	19	7	5	4	4	3	3
chladnička	156	49	11	7	6	5	4
rozhlasový přijímač	5	4	3	3	2	2	2
televizní přijímač	20 479	36	6	5	4	4	3
osobní automobil			33	23	21	14	11

Prodej průmyslového zboží

	1969	1970	1972	1974
tkaniny, tis. m	88 783	75 623	68 908	76 133
obuv, tis. párů	65 559	63 122	54 698	59 122
nábytek, mil. Kčs	3 839,5	4 083,7	4 876,8	6 480,3
chladničky	290 703	224 436	257 525	299 158
pračky	300 175	299 436	371 092	376 809
rozhlasové přijímače	536 099	455 012	555 131	543 483
televizní přijímače	308 711	271 506	283 276	297 236
osobní automobily	85 093	83 920	97 669	146 815
jízdní kola	276 779	229 266	271 849	249 273
cement, tun	598 729	1 149 515	1 249 453	1 425 705
cihly, tis. ks	480 063	892 087	712 676	839 334

Pramen: *Statistická ročenka*, 1960; 1970; 1975; 1976.

Zahraniční obchod ČSSR

Saldo zahraničního obchodu v mil. Kčs:

1965	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975
119	-517	182	700	1225	1676	-483	-276	-4069

Saldo s vyspělými kapitalistickými státy:

-309	-555	-123	-959	-1052	-809	-1376	-2300	-3244
------	------	------	------	-------	------	-------	-------	-------

Saldo se socialistickými státy:

30	-639	-578	826	1039	1568	568	-799	-2021
----	------	------	-----	------	------	-----	------	-------

Saldo s rozvojovými státy:

394	673	883	833	1238	890	325	338	1200
-----	-----	-----	-----	------	-----	-----	-----	------

Dovoz, vzestup v mil. Kčs:

strojů a zařízení	3113	684	909	2898	2665	2684
paliva, suroviny	2073	2397	1110	1422	4537	3720
potraviny vč. surovin	877	199	-120	386	203	41
spotřební prům. zboží	1259	-10	152	162	760	344

Podíl vyspělých kapitalistických států (v %):

vývoz	19,21	20,34	20,24	19,57	21,80	23,96	19,83
dovoz	21,27	24,46	24,75	23,24	25,36	27,69	24,64

Vývoz a dovoz (r. 1965 = 100)

	1970	1975
vývoz celkem	141	241
do vyspělých kapital. států	168	280
dovoz celkem	138	263
z vyspělých kapital. států	180	346

Vývoz a dovoz strojů pro chemický, dřevozpracující, textilní, kožedělný a potravinářský průmysl, stroje obráběcí a tvářecí, v mil. Kčs:

	1967	1968	1969	1972	1973	1974
vývoz	1498,5	1502,6	1635,1	2411,8	2537,3	2680,8
dovoz	638,9	1160,1	1077,5	1095,0	1309,1	1595,8
z kapitalist. států	286,1	707,0	586,6	522,6	691,0	868,1
% dovozu	44,8	60,9	54,5	47,7	52,8	54,3

Dovoz textilních, kožedělných výrobků a sportovních potřeb v mil. Kčs: *

	1972	1973	1974
celkem	1340,4	1364,8	1956,4
z kapitalistických států	596,1	601,1	1955,9
v %	44,5	44,1	53,9

* Bavlna, textil z bavlny a vlny, oděvy a pletené ošacení, kožená obuv a galanterie.

Dovoz chemických výrobků: *

	1972	1973	1974
celkem	983,4	1077,4	1883,4
z kapitalistických států	770,0	820,2	1555,7
v %	78,3	76,1	82,6

* Základní organické produkty, organická barviva, plastické hmoty, kaučuk, syntetická vlákna.

Čistý dluh Československa v tvrdých měnách v % exportu do vyspělých kapitalistických zemí:

	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978
	19	18	21	38	50	87	112	119

vývoz do těchto zemí v mil. Kčs:

	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978
	6094	6378	7707	9877	9255	9502	10734	11466

Pramen: *Statistická ročenka*, 1970; 1971; 1972; 1975; 1976; 1978; 1980. – WIIW Vídeň, *Forschungsberichte* Nr. 72/1981, G. Fink.

Podíl vývozu strojů a zařízení pro kožedělný, textilní, oděvní a potravinářský průmysl na jejich výrobě činil v r. 1967 38 %, v r. 1972 37,7 %, 1973 30,72 %, 1974 30,96 %.

Překlady česky vydaných knih

Jazyk originálu	1966	1968	1969	1971	1972	1973	1974
anglický	127	123	134	154	129	117	91
francouzský	88	96	83	77	71	61	50
italský	23	22	16	16	7	8	12
německý	76	109	112	88	95	115	80
bulharský	1	4	1	2	7	17	2
maďarský	8	9	8	7	16	19	12
polský	51	38	29	27	37	33	37
rumunský	8	2	5	1	4	7	5
národů SSSR	126	103	74	141	209	270	259

Počet dlouhometrážních filmů uvedených do kin

rok	západní	%	ČSSR	%	SSSR	%	soc.země	%	Jugoslávie	%
1966	76	37,6	42	20,8	35	17,4	38	18,8	11	5,4
1967	73	34,9	46	22,0	33	15,8	48	23,0	9	4,3
1968	73	37,2	62	31,6	17	8,7	27	13,8	17	8,7
1969	96	45,7	53	25,3	21	10,0	25	11,9	15	7,1
1970	72	34,8	33	15,9	41	19,8	55	26,6	6	2,9
1971	91	40,6	39	17,4	42	18,8	45	20,1	7	3,1
1972	108	42,5	41	16,1	44	17,3	55	21,7	6	2,4
1973	97	43,1	33	14,7	39	17,3	51	22,7	5	2,2
1974	74	36,4	33	16,2	37	18,3	52	25,7	7	3,4
1975	97	44,3	34	15,5	33	15,1	50	22,8	5	2,3

Podíl filmů (titulů) podle provenience promítaných v pražských kinech (v %)

A = sovětské, B = západní, C = československé, D = socialistické státy, E = jugoslávské

	leden	únor	březen	duben	květen	září	říjen	listopad	prosinec
1968									
A	3,0	4,0	8,0	4,0	6,7	-	-	-	-
B	45,2	44,1	50,4	47,2	47,3	52,7	51,8	51,6	62,0
C	34,8	42,5	32,0	35,2	30,2	40,3	42,3	37,1	26,0
D	13,3	7,8	7,2	11,2	11,5	2,1	2,2	9,7	8,0
E	3,7	1,6	2,4	2,4	4,3	4,9	3,7	1,6	4,0
1969									
A	-	1,9	1,9	2,9	2,1	8,2	12,8	20,2	13,4
B	50	58,8	66,7	52,5	52,3	70,6	52,3	44,6	49,4
C	41,8	31,5	27,6	37,4	39,5	14,8	22,1	21,6	24,8
D	5,2	5,9	1,9	5,0	4,0	3,2	7,0	49,4	7,4
E	3,0	1,9	1,9	2,2	2,1	3,2	5,8	4,2	4,9
1970									
A	14,2	22,4	23,1	30,6	28,2	15,4	16,4	32,5	28,1
B	44,4	35,7	36,2	35,0	29,9	37,5	36,2	27,3	36,0
C	25,3	32,8	31,1	26,6	31,8	28,5	29,9	25,8	23,2
D	11,2	6,7	7,6	5,2	7,8	16,3	15,3	10,8	10,5
E	4,9	2,4	2,0	2,6	2,3	2,3	2,2	3,6	2,2
1972									
A	11,8	24,6	21,0	21,3	28,0	17,5	21,1	38,9	28,8
B	50,6	42,8	45,3	42,7	37,3	41,2	38,5	30,9	36,0
C	23,5	17,3	20,2	25,3	20,0	19,6	20,2	12,7	18,0
D	14,1	15,3	11,8	9,4	12,0	18,6	19,3	15,5	15,4
E	-	-	1,7	1,3	2,7	3,1	1,0	2,0	1,8
1973									
A	23,7	14,6	15,8	28,6	28,8	20,1	23,8	40,0	31,5
B	43,3	37,8	44,2	34,7	33,9	38,5	34,9	26,7	37,0
C	13,4	29,1	21,0	19,9	23,8	24,2	21,9	21,0	19,3
D	17,6	16,5	19	15,3	11,9	16,0	17,6	11,3	11,7
E	2,0	2,0	-	1,5	1,6	1,2	1,4	1,0	0,5

Do počtu nejsou započítány sovětské filmy k měsíci československo-sovětského přátelství (v průměru 30 titulů) a rovněž filmy z Filmového festivalu pracujících.

Údaje se týkají filmů, které v určeném měsíci byly v Praze promítány, většina filmů se několik měsíců opakovala a byla promítána v několika kinech současně. Přehled nezachycuje dobu, po kterou byly filmy promítány, některé (sovětské) jen dva dny, jiné několik týdnů. Zpracováno autorem z filmových přehledů v Rudém právu.

Počet pořadů/odvysílaných minut uvedených v československé televizi

A = sovětské, B = socialistických států

	duben	květen	červen	říjen	listopad	prosinec
1968 A	4/250	4/250	3/100	-	1/25	-
B	-	2/250	2/135	1/120	1/65	-
1969 A	2/115	1/40	-	1/90	11/540	8/500
B	-	-	2/200	4/270	3/180	1/30
1970 A	15/615	22/1085	15/610	9/400	39/1900	22/1350
B	7/610	7/400	8/485	24/1215	16/675	12/560
1971 A	25/106	16/820	17/845	14/690	37/1945	26/1115
B	13/730	16/880	14/655	19/745	15/610	23/1065
1972 A	16/740	17/1005	21/1365	37/1605	51/2690	45/2720
B	19/1235	15/895	23/1350	10/645	5/320	12/640
1973 A	26/1740	26/1610	28/1605	17/885	39/2025	26/1605
B	13/1835	13/800	26/1730	24/1495	21/1340	17/1020

Pořady sovětské a socialistických zemí společně

1968	4/250	6/500	5/145	1/120	2/90	-
1969	2/115	1/40	2/200	5/360	14/720	9/530
1970	22/1225	29/1485	23/1095	33/1615	55/2575	34/1910
1971	38/1795	32/1700	31/1500	33/1435	52/2555	49/2180
1972	35/1975	32/1900	44/2715	47/2250	56/3010	57/3360
1973	39/2575	39/2410	52/3335	41/2380	60/3365	43/2625

V údajích nejsou uvedeny sovětské přenosy vojenských přehlídek v Moskvě a manifestací k oslavě Říjnové revoluce.

Zpracováno autorem z programů uvěřejňovaných v Rudém právu.

Cestovní ruch

	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975
do kapital. států							
výjezd v tisících		187	149	162	196	317	293
z toho dovolená	77,5	51,6	62	67	117	164	
do socialist. států							
výjezd v tisících	2181	1872	2199	2160	4634	5521	7100
z toho dovolená	2139	1811	2093	2028	4352	5157	6595

Pramen: *Statistická ročenka*, 1969; 1970; 1972; 1974; 1975; údaje za roky 1973-1975 nejsou srovnatelné s předcházejícími roky, zahrnují i tranzit.

Slováci v českých zemích (v tis.)

	1968	1970	1972	1973	1975
v % obyvatel ČSR	3,8	3,5	2,9	3,6	3,7

Stěhování Slováků a Ukrajinců do českých zemí

	celkem	z toho úředníků, ekonomicky aktivních	z nich do Prahy	dělníků ekonomicky aktivních	Ukrajinci do Prahy
1969	13314	1513	763	6430	94
1970	14000	1654	961	6495	94
1971	13245	1531	917	6225	55
1972	11094	1250	794	5180	46
1973	10603	1414	880	5047	98
1974	10329	1384	853	4909	42
1975	1895	1075	5949	67	

Průměrné měsíční mzdy v českých zemích a na Slovensku, vzestup o Kčs

	1965-1967		1968-1970		1971-1973		1973-1975	
	ČSR	SSR	ČSR	SSR	ČSR	SSR	ČSR	SSR
A	124	125	320	318	225	223	142	139
B	104	111	294	280	216	194	152	140
C	79	85	293	280	212	188	204	194
D	213	250	272	273	227	208	163	143

A = národní hospodářství celkem, B = v průmyslu, C = dělníci, D = technicko-hospodářští pracovníci

Průměrná měsíční mzda v ČSR vyšší než v SSR o Kčs

	1965	1967	1970	1973	1975
celkem národní hospodářství	37	32	36	38	41
pracující v průmyslu	65	58	72	94	106
dělníci	76	70	88	112	122
technicko-hospodářští	59	- 7	- 8	11	31
ve výrobních odvětvích	40	27*	47	53	58
v nevýrobních odvětvích	16	7	0	- 11	- 1

* R. 1968.

Měsíční mzda v ČSR vyšší než v SSR o Kčs

	1960	1965	1968	1969	1970	1971	1972	1975
věda a výzkum	58	- 38	156	78	113	90	72	87
zdravotnictví	- 31	- 2	- 11	19	- 10	- 13	18	31
školaství, kultura	43	45	- 14	- 6	- 11	- 11	- 19	- 38
správa a soudnictví	87	100	84	- 7	- 6	11	- 5	9
peněžnictví a pojišťov. - 16	1	- 10	- 27	- 5	- 24	- 10	- 103	

Průmyslové podniky podle průměrné měsíční mzdy na pracovníka (v %)

	do 1400 Kčs	1401-1600	1601-1800	1801-2000	2001-2200	2201-2500	nad 2500
1967 ČSR	15,7	28,8	32,1	13,4	5,0	1,9	3,0
SSR	14,5	35,2	32,1	13,3	2,4	2,4	0
1970 ČSR	0,4	7,0	19,0	31,7	28,6	8,1	5,2
SSR	0	7,9	22,9	39,2	22,0	5,4	2,5
1974 ČSR	0	0,6	5,2	14,2	24,7	40,6	14,7
SSR	0	0,4	5,5	16,9	31,6	39,2	6,3

Pramen: Statistická ročenka, 1968; 1969; 1970; 1973; 1974; 1975; 1976;

Návštěvnost divadel, kin, veřejných knihoven a vydané knihy a časopisy

Návštěva	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975
divadel (v tis.)	9713	9486	9580	9673	9573	9712	9566
kin (v tis.)	119901	114751	110744	98362	89306	87684	85861
čtenáři lidových knihoven v tis.	1704	1757	1825	1916	2001	2117	2225
výpůjček v tis.	47658	51815	55908	59382	61610	63119	66601
časopisy, tituly	1589	1412	1315	1213	1187	1189	1164
výtisky v mil.	1873	1773	1773	1770	1843	1900	1942
knihy, tituly	5800	6235	6607	6635	6598	6827	6965
výtisky v mil.	73,7	80,1	78,1	72,8	77,4	77,5	79,1

Pramen: *Statistická ročenka*, 1973; 1976.

The Social Context of the Crises of the Communist Regime, 1953-1957 and 1968-1975

Karel Kaplan

This study deals with the social aspects and consequences of two big social crises which the Communist regime underwent in Czechoslovakia, from 1953 to 1957 and from 1968 to 1975, and which significantly left their mark on it. In each case, it first analyzes the initial state and then deals with the social consequences of both the crisis and the attempts at their solution during the individual phases. It focuses primarily on elements of the social system: the social structure of society, the social status of members of the population and social support for power. It does not deal with questions of a socio-political nature, such as the psychological state of society or the different attitudes of the public towards the regime.

The author has compiled a wide range of factual material, not only from published statistics, but also from documents found in the most important archives (at the Central Committee of the Czechoslovak Communist Party, trade unions, the State Planning Office), which had not been intended for publication and whose reliability, therefore, is greater. The classification and interpretation of the compiled material form the starting point for further research into recent history right up to the present. Till now, historians have dealt only peripherally with the problem of the social system of the Communist regime, although this system's influence on the stabilization or de-stabilization of the regime is entirely clear.

The author reaches the following conclusions:

In both crises, the social system played an important role and went through important changes:

1. The population experienced an unusual 'income jump', which exerted pressure on the economy and contributed to the transition to a modern industrial society;
2. The pushing through of demands of a social character became a political factor and expanded the ranks of sympathizers and supporters of the movement for social reform;
3. Both crises ended with social stabilization, which could function as the prerequisite of political stabilization and help surmount the political isolation of the leadership.

Apart from the results common to both crises, there were also differences. The crisis of 1953 to 1957 brought to a close the founding period of the Communist regime, during which there had arisen a new classless

social structure; the social strata were transformed, their status and roles were entirely changed. The new social base had two main characteristics: social levelling (the reorganization of ownership and labour relations and a levelling out of the incomes of the population towards the middle) and a new social differentiation based on household incomes.

The social crisis forced changes in the social area: attempts at undoing the levelling and the tendency to respect the new social differences; the 'old', 'classic' social problems (unemployment, starvation wages etc.) were removed entirely, but new problems arose. The fate of the changes in the social sphere after the crisis depended increasingly on economic and political development.

Among the most important changes in the social structure during the crisis of 1968-1975 was the significant growth in the number of skilled employees at appropriate jobs. The second feature was the tendency to remove the wage inequality and mitigate wage preferences which had been the product of the aging economic structure. Political 'normalization', however, worked against that, as it had a strong tendency to return to the previous conception of the economy. Its consequence was also strengthened by the social levelling, the consumer orientation of the population and the almost dangerous intensification, resulting from that, of the discrepancy between incomes and the increasingly weaker ability of the economy to satisfy the public's demands and, lastly, the intensification of the differences between the social and political interests of Czech and Slovak society, which did not bring them closer together but, on the contrary, moved them farther apart.

Karel Kaplan
Sociální transformace v letech 1953-1957 a 1968-1975
Představa o nové společnosti
Vydáno v rámci projektu "Kritická teorie společnosti"
Praha 1993

Karel Kaplan

**Sociální souvislosti krizí komunistického režimu
v letech 1953–1957 a 1868–1975**

Redakce Milena Janišová, anglické résumé Derek Paton

Počítačová sazba Věra Škvorová

V ediční řadě Sešity Ústavu pro soudobé dějiny, svazek 9,

vydal Ústav pro soudobé dějiny AV ČR

Praha 1993